

TÜRKİYE'DE TURİZMİN EKONOMİK KALKINMA

ÜZERİNE ETKİSİNİN ANALİZİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hacı Mehmet YILDIRIM

2008

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TURİZM İŞLETMECİLİĞİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DE TURİZMİN EKONOMİK KALKINMA ÜZERİNE
ETKİSİNİN ANALİZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Ferah ÖZKÖK

Hazırlayan
Hacı Mehmet YILDIRIM

Çanakkale - 2008

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Hacı Mehmet YILDIRIM'a ait "Türkiye'de Turizmin Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkisinin Analizi" adlı çalışma, jürimiz tarafından Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Yrd. Doç. Dr. Ferah ÖZKÖK (Danışman)

Üye
Doç. Dr. Murat GÜMÜŞ

Üye
Doç. Dr. Muharrem AFŞAR

Üye
Yrd. Doç. Dr. S. Haluk ERDEM

Üye
Yrd. Doç. Dr. İlhan BÖLÜKOĞLU

ÖZET

Her geçen gün hızla gelişen ve kendini yenileyen bir sektör olan turizmden, Dünya Turizm Örgütü verilerine göre yetmiş beş ülke 2006 yılında 1 milyar dolardan fazla gelir elde etmiştir. 2007 yılında ise 2006'ya göre dünyada turizm hareketleri %6 oranında artmıştır. Turizm özellikle gelişmiş ülke ve bölgelerle az gelişmiş ülke ve bölgeler arasında artan ekonomik farklılıkları azaltmakta ve az gelişmiş ülke ve bölgelerde kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Türkiye'de hızla gelişen turizm, ödemeler dengesi üzerinde olumlu etkisi, döviz kaynağı olması, istihdam yaratması, alt yapı ve üst yapı yatırımlarını tetiklemesi ve diğer sektörlerde canlandırıcı etki yaratmasının yanı sıra, sosyo-kültürel yansımaları ile bölge ve ülke ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Kalkınma kriterleri çerçevesinde turizmin Türkiye'de ekonomik kalkınmayı ne kadar ve nasıl etkilediğinin ortaya koyulmaya çalışıldığı bu çalışmada, turizm ile insani kalkınma endeksi ölçütleri arasındaki ilişkiden yola çıkılarak, turizm gelirlerinin Türkiye'nin ekonomik ve sosyal gelişimindeki önemi üzerinde durulmuştur. Öncelikle azgelişmişlik tanımlanarak azgelişmiş ülkelerin özelliklerine değinilmiş, daha sonra kalkınma teorileri açıklanmış, son olarak da turizm ve kalkınma arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu amaçla kalkınmayı etkilediği varsayılan değişkenler seçilerek analiz yapılmıştır. Değişkenlerin belirlenmesinde beşeri kalkınma endeksinde yer alan refah standardı, eğitim standardı ve sağlık standardı dikkate alınmıştır. Buna göre, kalkınmanın göstergesi olarak kişi başına gelir, kalkınmayı etkileyen değişkenlerde gelen turist sayısı, bebek ölüm hızı, işsizlik oranı, yetişkin okur-yazarlık oranı ve enflasyon oranı olarak belirlenmiştir. Ele alınan değişkenlerle Path analizi yapılarak turizmin kalkınma üzerindeki doğrudan etkisi ve diğer değişkenleri etkileyerek yarattığı dolaylı etki açıklanarak, Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında turizmin önemi vurgulanmıştır.

Elde edilen bulgulara göre; turizm ekonomik etkilerinin yanı sıra sosyo-kültürel etkileriyle bölge ve ülke ekonomisi açısından kalkınma teorilerinde yer alan ve kalkınmanın gerekleri olarak gösterilen değişkenler üzerinde etkili olmaktadır.

Turizmin kişi başına gelir üzerindeki tek başına yaptığı doğrudan etkisi, diğer değişkenler üzerinden olan dolaylı etkisi ve doğrudan ve dolaylı etkisinin toplamı olan toplam etkisi turizmin kalkınma sürecinde etkili olduğunu göstermektedir. Çalışma, turizm ve kalkınma arasındaki ilişkiyi araştıracak araştırmacılara önerilerle sonlandırılmıştır.

ABSTRACT

According to the data of the World Tourism Organization, seventy five countries in the world earned over one billion dollars tourism receipts in 2006 and it increased %6 percent in 2007. Tourism also minimizes the increasing economic differences between the developed regions and undeveloped regions. Growing tourism industry in Turkey had a positive effect on payment balances, currency needs and employment. Tourism plays very important role to improve the infrastructures and other sectors related into tourism in

In development indicators, this study emphasizes how and how much tourism effects Turkey's economic and social developments. Firstly, underdevelopment is defined and particularities of less developed countries are emphasized. Secondly, development theories are explained. Finally the relation between tourism and development are analyzed. For this purpose, variables assumed to affect economic development are selected and analyzed. Standards of living, education and health in human development index are considered to determine the variables. So, gross national product per capita has been determined as a development indicator and number of tourists, infant mortality rate, adult literacy rate and unemployment rate have been determined as variables affecting the economic development. The indirect effect which was created by affecting other variables and direct effect of tourism on economic development are analyzed through Path analysis. The significant of tourism on the economic development of Turkey is tried to be emphasized.

According to the findings, beside economic effects, tourism has influence on the variables which take place in the development theories and are suggested as the requirements of development by its socio-cultural influences. It shows that the direct and indirect effect of tourism which is created through other variables and cumulative effect which is total of direct and indirect effects have influence on the development process of tourism. This study ends with some suggestions for researchers who research the relation between tourism and economic development.

İÇİNDEKİLER

	SAYFA
JÜRİ ONAYI	
ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR CETVELİ	vii
ŞEKİLLER ve TABLOLAR LİSTESİ	viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

KALKINMA, AZGELİŞMİŞLİK VE KALKINMA TEORİLERİ

1.1. KALKINMA VE AZGELİŞMİŞLİK	2
1.2. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN EKONOMİK ÖZELLİKLERİ	5
1.2.1. Kişi Başına Düşen Gelir Seviyesinin Düşüklüğü	5
1.2.2. Toplam Üretimde Tarımın Payının Yüksekliği	6
1.2.3. Dışa Bağımlı Ticaret	7
1.2.4. Alt Yapı Yatırımlarının Yetersizliği	8
1.2.5. Teknolojik Gerilik	9
1.2.6. Gelirin Hakça Paylaşımının Sağlanamaması	10
1.3. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN SOSYAL VE KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ	11
1.3.1. Nüfus Artış Hızının Yüksekliği	11
1.3.2. Kırdan Kente Göç ve Çarpık Kentleşme	12
1.3.3. Dualist Yapı ve Sosyal İkilem	13
1.3.4. Cinsler Arası Ayrım	14

1.3.5. Eğitim Seviyesinin Düşüklüğü	15
1.3.6. Sağlık Olanaklarının Yetersizliği	16
1.4. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN SİYASAL ÖZELLİKLERİ	16
1.4.1. Demokratikleşememe	17
1.4.2. Siyasal İstikrarsızlık	17
1.5. KALKINMA TEORİLERİNE GENEL BAKIŞ	18
1.5.1. Büyük İtiş Teorisi	19
1.5.2. Kapalı Çember Teorisi	21
1.5.3. İkili Yapı (Düalizm) Teorisi	22
1.5.3.1. Ekonomik İkilik	22
1.5.3.2. Sosyal İkilik	23
1.5.4. Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi	24
1.5.4.1. Geleneksel Toplum	25
1.5.4.2. Hazırlık Aşamasındaki Geçiş Toplumu	25
1.5.4.3. Kalkış Aşaması	26
1.5.4.4. Olgunluk Aşaması	27
1.5.4.5. Kitlesele Tüketim Çağı	28
1.5.5. Dengeli ve Dengesiz Kalkınma Teorileri	28
1.5.5.1. Dengeli Kalkınma	28
1.5.5.2. Dengesiz Kalkınma	31

II. BÖLÜM

TURİZM VE EKONOMİK KALKINMA

2.1. TURİZMİN GAYRİ SAFİ YURTIÇİ HASILA İÇİNDEKİ ÖNEMİ	35
2.2. KALKINMA AÇISINDAN İSTİHDAMIN ÖNEMİ VE TURİZMİN İSTİHDAM YARATMA ETKİSİ	38
2.3. YATIRIMLARIN ARTIRILMASINDA TURİZMİN ROLÜ	40
2.4. KALKINMA, TURİZM VE ENFLASYON İLİŞKİSİ	43

2.5. GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER AÇISINDAN ÖDEMELER DENGESİ VE TURİZM	44
2.6. TURİZMİN BÖLGELERARASI DENGELİ KALKINMAYA ETKİSİ	49
2.7. TURİZMİN DİĞER EKONOMİK SEKTÖRLERLE İLİŞKİSİ	51
2.8. KALKINMADA SOSYO-KÜLTÜREL GELİŞMENİN ÖNEMİ VE TURİZMİN ETKİSİ	53

III. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TURİZMİN KALKINMA ÜZERİNE ETKİSİNİN ANALİZİ

3.1. LİTERATÜR TARAMASI	56
3.2. ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ, KAPSAMI VE SINIRLARI	59
3.2.1. Araştırmanın Amacı	59
3.2.2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları	60
3.2.3. Araştırmanın Veri Yapısı ve Yöntemi	60
3.3. ARAŞTIRMA BULGULARI	66
SONUÇ VE ÖNERİLER	72
KAYNAKÇA	75

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Ar-ge	: Araştırma Geliştirme
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
vb	: Ve benzeri
WTO	: World Tourism Organization
TÜRSAB	: Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
KBG	: Kişi Başına Gelir
GTS	: Gelen Turist Sayısı
BÖH	: Bebek Ölüm Hızı
İO	: İşsizlik Oranı
YOYO	: Yetişkin Okur-yazarlık Oranı
EO	: Enflasyon Oranı
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı

TABLolar ve ŞEKİLLER LİSTESİ

Tablo		Sayfa
Tablo 1.	Türkiye'ye gelen turist sayısı, harcamaları ve turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı	36
Tablo 2.	Türkiye'de turizm sabit sermaye yatırımları	42
Tablo 3.	Dış turizm bilançosu	47
Tablo 4.	Turizmin olumlu-olumsuz sosyo-kültürel etkileri	54
Tablo 5.	Değişkenlere ait tanıtıcı istatistikler	68
Tablo 6.	Değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları	68
Tablo 7.	Etkilerin simgelerle gösterimi	70
Tablo 8.	Doğrudan, toplam dolaylı ve toplam etkiler	70
Tablo 9.	Değişkenlerinin birbirleri üzerinden doğrudan ve dolaylı etkileri	71
Şekil 1.	Path diyagramı	65
Şekil 2.	Modele ait path diyagramı	69

ÖNSÖZ

İnsanların harcanabilir gelirlerinden turizme ve tatile ayırdığı payın artması, ulaşım ve iletişim teknolojisindeki hızlı gelişme ve şimdiye kadar görmedikleri ve merak ettikleri yeni bölgeleri ziyaret etme istekleri, insanları farklı yerlere gitmeye yöneltmiştir. Bu bağlamda başlayan turizm hareketlerinin, ülke ve bölgeye doğrudan veya dolaylı etkileri bulunmaktadır. Ekonomik açıdan önemli bir gelir kaynağı oluşunun yanı sıra sosyal ve çevresel etkileri de göz ardı edilmeyecek kadar çoktur. Çok yönlü etkisiyle turizm, yalnızca ekonomik olarak değil toplumu oluşturan dinamiklerde gelişme sağlayarak ülke ve bölgenin kalkınmasında katkı sağlamaktadır.

Tez çalışmam boyunca birçok kişinin yardımını ve desteğini aldım. Özellikle, varlığını bir an bile eksik hissettirmedığım, her türlü problemimi dinleyen ve konu hakkında bilimsel bakış açısı kazanmamda emekleri olan danışman hocam Yard. Doç. Dr. Ferah ÖZKÖK'e, çalışmada kullanılan istatistiksel yöntemler ve analizlerde yol gösteren Doç. Dr. Mehmet MENDEŞ'e, çalışmanın analizinin tercihinde fikirlerini esirgemeyen Öğr. Gör. Bahattin HAMARAT'a teşekkürlerimi sunarım.

Arş. Gör. Hacı Mehmet YILDIRIM

GİRİŞ

Dünyada en hızlı gelişen ve büyüyen sektörlerin başında yer alan turizm, döviz ve istihdam yaratıcı özelliğiyle küresel, ulusal ve bölgesel ekonomilere önemli katkılar sağlamakta, doğrudan ve dolaylı olarak milli gelir, istihdam, yatırım ve vergi geliri meydana getirmektedir. Türkiye’de de özellikle 1980 sonrası büyük bir gelişme gösteren turizm sektörü, ülkenin ekonomik dalgalanmalar yaşadığı dönemlerde dış açıkların kapatılmasında, işsizliğin azaltılmasında, ödemeler bilançosunun iyileştirilmesinde önemli bir paya sahip olmuştur.

Turizm sektörünün Türkiye’de ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerini belirlemek üzere hazırlanan bu yüksek lisans tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Yazında birçok farklı tanımı olan kalkınma genel olarak kişi başına düşen gelirden artış, yoksulluk seviyesinde düşüş, daha fazla sosyal adalet, yüksek istihdam ve okuryazarlık oranları, tıbbi kaynaklara ulaşmada kolaylık ve sosyo-ekonomik ilerlemenin göstergesi olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda turizm ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişki de sıklıkla ele alınmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde, öncelikle ekonomik kalkınma ve az gelişmişlik tanımlanarak, az gelişmiş ülkelerin özelliklerinden bahsedilmiştir. Daha sonra, ülkelerin kalkınmak için izledikleri politika ve uygulamaları göstermek için kalkınma teorilerine değinilmiştir.

İkinci bölümde, turizm ve ekonomik kalkınma ilişkisi irdelenmiştir. Turizmin ülke ekonomisi ve sosyo-kültürel değişimdeki etkileri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde, Türkiye’nin insani kalkınma ölçütlerini temsil eden 1990–2006 yıllarına ait istatistiksel verilerininin Path analizi sonucu elde edilen bulgular ve değerlendirmeleri yer almıştır. Bu araştırmaya bağlı olarak ulaşılan sonuçlar ve geliştirilen öneriler, sonuç ve öneriler kısmında sunulmuştur.

I.BÖLÜM

KALKINMA, AZ GELİŞMİŞLİK VE KALKINMA TEORİLERİ

1.1. KALKINMA VE AZ GELİŞMİŞLİK

Bugüne kadar kalkınma kavramı için birçok farklı tanım yapılmıştır. Bunun yanı sıra ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma kavramları çoğu zaman birbirleri yerine kullanılmıştır. Ama bu iki kavram birbirinden farklı anlamlar taşımaktadırlar. Yazında ise, gelişme ve kalkınma birbirlerinin yerine kullanılmaktadır.

Büyüme, ekonomide belli bir dönemde ortaya çıkan hacim, bir büyüklük artışıdır. Söz konusu bu artış, insanları ve ülkeyi bugünkünden daha sağlam ve daha kuvvetli bir güce, daha yüksek bir reel gelir düzeyine doğru götürebilecek niceliksel bir artıştır. Gelişme ise, bir ülkenin hem ulusal gelirindeki artışı hem de ülkenin yapısındaki sosyal, politik, kültürel, dini hatta ahlaki ve geleneksel değişimleri ifade etmektedir (Öztürk 2005: 7).

Bir başka tanıma göre de kalkınma ve büyüme şöyle açıklanmaktadır. Kalkınma, salt üretimin ve kişi başına gelirin arttırılması demek olmayıp, azgelişmiş bir toplumda iktisadi ve sosyo-kültürel yapının da değiştirilmesi, yenileştirilmesidir. Büyüme ise, nitelikten çok nicelik bakımından ortaya çıkan bir değişikliktir. Bir ekonominin büyümesi, mutlaka o ekonomide yapısal değişimi gerektirmez. Büyüme, sadece üretimin ve kişi başına gelirin arttırılması olarak kabul edilebilir (Han ve Kaya 2006: 2). Tanımlara göre; büyüme sayısal bir artış olarak değerlendirilirken, kalkınma kavramı sayısal bir büyüme ve gelişmenin yanı sıra toplumu oluşturan dinamiklerde de bir gelişmeyi kapsamaktadır.

Başlangıçta kalkınma 2. Dünya Savaşı'ndan sonra sınırlı olarak ortaya konmuş, büyümeyi kolaylaştıran sosyal ve kültürel faktörler olarak kabul edilmiştir. Daha sonra ise kalkınma kavramı; sosyal, ahlaki, etik ve çevresel unsurlarla geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır. Todaro ve Smith (2002: 22–23) kalkınmanın üç amacını şöyle özetlemiştir;

- Beslenme, barınma, sağlık ve güvenlik gibi temel yaşam ihtiyaçlarının iyileştirilmesi ve daha geniş dağılımını sağlamak.
- Yüksek gelir, daha iyi eğitim, iş alanlarının artırılması, kültürel ve insani değerlere dikkati arttırarak sadece maddi olarak değil bireysel ve ulusal öz saygıyı geliştirerek yaşam standartlarını yükseltmek.
- Ekonomik ve sosyal olarak çeşitliliği sağlayarak bireysel ve ülkesel olarak diğer ülke ve insanlara bağlı olmamaktır.

Az gelişmiş ülkelerin kalkınma için çaba gösterdiği dünyamızda, günümüzün en temel sorunlarından biri olarak görülen az gelişmişlik olgusu kesin olarak tanımlanamamaktadır. Az gelişmişlik sorununun çok yönlü bir özellik taşıması, geri kalmışlığa neden olan faktörlerin çokluğu, tanımlama güçlüğüne daha da arttırmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirilebilmesi için bu ülkelerin özelliklerinin belirlenmesi ve az gelişmişliğe neden olan faktörlerin ortadan kaldırılması gerekmektedir.

Ekonomik yaklaşımı benimseyen kalkınma iktisatçıları, geri kalmış ve gelişmiş toplumları tanımlarken büyük oranda ekonomik göstergeleri kullanmışlardır. C. Clark'ın gelişmişlik ve geri kalmışlık ölçütü tüm dünyada işçi başına düşen gerçek gelire dayanmaktadır. Buna göre; dünya nüfusunun %10'nunu oluşturan en yüksek gelir düzeyine sahip beş ülke; ABD, Kanada, Yeni Zelanda, İngiltere ve İsviçre'dir. Bunları dünya nüfusunun %9'unu oluşturan Avrupa'nın belli başlı ülkeleri izlemektedir. Ekonomik verilere dayalı olarak ve karşılaştırmalı yöntemle yapılan geri kalmış, kalkınmış ülke ayrımı A. Lewis, W.W. Rostow, R. Nurkse ve R. Rodan gibi kalkınma iktisatçıları da gözlenmektedir. Bu ayrımlarda

kişi başına düşen gelir, sermaye donanımı ve sermaye birikimi, tasarruf, yatırım gibi değişken ölçütler kullanılmaktadır. Karşılaştırmalı yöntemle gelişmiş, geri kalmış ülke tanımlaması son olarak Gayri Safi Milli Hasıla temel alınarak Dünya Bankası tarafından yapılmıştır (Yavillioğlu 2002: 50).

S. Kuznets'in yaklaşımına uygun olarak belirlenen üç temel kıstasa göre az gelişmişlik için şu tanımlamalar yapılabilmektedir. Bunlar az gelişmişlik, uluslararası gelişme farklılıklarına göre, ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre ve toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre yapılan tanımlamalardır. Az gelişmişliğin uluslararası gelişme farklılıkları temel alınarak yapılan tanımlanmasına göre; az gelişmiş ülkeler, mevcut tüm ülkelere ilişkin gelişme sıralamasında en alt sıralarında yer alan ülkelerdir. Kaynak kullanım durumuna göre az gelişmişlik, kaynak kullanımında fiili durum ile potansiyel durumun karşılaştırılmasıyla tanımlanmaktadır. Bir ülkede gerçekleştirilen üretim düzeyi potansiyeli, ülkenin kendine göre ekonomik kaynaklarını tam ve etkin biçimde kullanarak ulaşacağı üretim düzeyinden düşükse bu ülke az gelişmiş sayılmaktadır. Az gelişmişliğin toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre tanımlanmasında, insanın temel ihtiyaçlarının bilimsel kıstaslarla saptanmış ölçüler, kalıplar çerçevesinde karşılanması temel alınır. Bir ülke, nüfusunun büyük çoğunluğu toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarını karşılayamayacak durumdaysa, o ülke az gelişmiş olarak adlandırılmaktadır (Han ve Kaya 2006: 6-7).

Az gelişmiş ülkelerde üretimin niçin yetersiz olduğu, bu toplumlarda verimliliğin nasıl artırabileceği ve az gelişmiş ülkelerin ekonomilerinin nasıl modern hale getirilebileceği kalkınmanın ve kalkınma kuramlarının inceleme alanını oluşturmaktadır. Bu yüzden öncelikle az gelişmiş ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel ve siyasal özellikleri üzerinde durulmaktadır.

1.2. AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERİN EKONOMİK ÖZELLİKLERİ

Az gelişmiş ülkelerin ekonomik özellikleri; kişi başına düşen gelir seviyesinin düşüklüğü, toplam üretimde tarımın payının yüksekliği, dışa bağımlı ticaret, alt yapı yatırımlarının yetersizliği, teknolojik gerilik, gelirin hakça paylaşımının sağlanamamasıdır.

1.2.1. Kişi Başına Düşen Gelir Seviyesinin Düşüklüğü

Kişi başına gelir ölçütü, az gelişmişliğin ölçülmesinde en çok kullanılan ölçütlerden birisidir. Nüfus büyüklüğünün ekonomik büyüklüğe sokulmasıyla, ölçütü daha duyarlı kılmaktadır. Burada, ekonomik faaliyetin temel amacı, insanların refahını sağlamak olduğuna göre, bir ülkenin gelişme durumunun en iyi göstergesi kişi başına düşen gelir olarak ele alınmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerin neden gelişemedikleri ile ilgili yaygın teori “Fakirliğin Kısır Çemberi” diye bilinen teoridir. Bu teoriye göre az gelişmiş ülkeler fakir oldukları için fakirdirler. Bu teoriyi savunanlara göre fakirlik üç temel kısır çember yaratır. Bunlardan biri gelir-üretkenlik ilişkisine aittir. Gelir seviyesi düşük olan ekonomilerde, fertler gerektiği gibi beslenemezler. İyi beslenemeyen insanların üretkenliği düşük olur ve üretim gereği gibi artmaz. Sonuç olarak ekonomi yine düşük gelir seviyesinde kalır (Savaş 1986: 282).

Az gelişmiş ülkelerdeki kişi başına düşen gelir miktarı gelişmiş ülkelere göre düşük düzeyde olmaktadır. Yetersiz sermaye birikimi, teknolojik gerilik, niteliksiz işgücü, dış ticaret açıkları, düşük eğitim düzeyine karşılık hızlı nüfus artışına sahip olmaları ülkelerin kişi başına düşen gelirlerinin düşük kalmasına neden olmaktadır. Dünya Bankası’na göre kişi başına gelir düzeyi 825 dolar ve daha az olan ülkeler düşük gelirli ülkeler, kişi başına düşen geliri 826 dolar ile 10.065 dolar arasında olan

lkeler orta gelirli ülkeler olarak sınıflandırılmıştır. Bu grup içinde 826 dolar ile 3.255 dolar olan ülkeler düşük orta gelirli ülkeler, 3.356 dolar ile 10.065 dolar arasındaki ülkelerde yüksek orta gelirli ülkeler olarak belirtilmiştir. Kişi başına geliri 10.066 dolar ve daha fazla olan ülkeler yüksek gelirli ülkeler olarak sınıflandırılmıştır (World Bank 2006: 300). Türkiye 2006 yılında 5.477 dolarlık kişi başına geliriyle bu sınıflandırmada orta gelirli ülkeler arasında, yüksek orta gelirli ülkeler sınıfına girmektedir.

Bununla birlikte az gelişmişliğin bir göstergesi olan kişi başına gelirin düşük olması, kalkınmışlık göstergesi olarak kullanılmasında farklı durumlarla karşılaşılmaktadır. Bazı ülkelerin kişi başına düşen gelirleri yüksek olmasına rağmen, az gelişmiş ülkelerin birçok özelliklerine sahip oldukları görülmektedir.

1.2.2. Toplam Üretimde Tarımın Payının Yüksekliği

Az gelişmiş ülkelerin özelliklerinden birisi de toplam üretimde tarımın payının yüksek oluşudur. Ekonomik kalkınmanın ilk aşamalarında tarım sektörünün ekonomi içindeki payının çok yüksek, buna karşın sanayi ve hizmet sektörlerinin paylarının çok düşük olduğu görülmektedir. Tarımsal üretim hacmi ekonomik kalkınma ile birlikte miktar olarak artarken, tarımsal gelirden artmakta; buna karşın tarımsal gelirin Gayri Safi Milli Hasıla içindeki yerini korumamasının ana nedeni, ekonomideki diğer sektörlerin daha hızlı bir gelişme içinde olmalarıdır (Dinler 2000: 77).

Gelişmişlik düzeyiyle işgücünün sektörel dağılımı arasında yakın bir ilişkinin olduğu bilinmektedir. Gelişme düzeyi arttıkça işgücü, tarım sektöründen sanayi ve hizmetler sektörüne geçecektir. Çünkü ekonomik gelişme, tanımı gereği ileriye doğru bir toplumsal ve ekonomik değişimi ve dönüşümü ifade eder. İktisadi analizlerin hemen hemen tamamı için gelişmenin seyri tarım, imalat, sanayi ve hizmetler şeklinde sıralanır (Clark 1986: 17). Yani ekonomik anlamda gelişme

düzeyi arttıkça imalat, sanayi, ve hizmetler sektörleri artan bir düzeyde tarımsal işgücünü talep edeceklerdir. İşgücü talep seviyesinin fazlalığı ücret düzeylerini de tarım dışı sektörlerin lehine çevireceği için, daha fazla işgücü tarım sektöründen diğer sektörlerle geçiş yapacaktır (Lewis 1966: 99). Türkiye’de de 2005 yılı itibariyle gayri safi milli hasılanın sektörlere dağılımı, %10,3 tarım, %25,4 sanayi, %64,3’üde hizmet sektörü şeklindedir (www.dpt.gov.tr, 25.11.2007).

Az gelişmiş ülkelerde tarım sektörü sığınak sektör niteliği taşımaktadır. Bu sektörde faaliyette bulunanların verimlilikleri çok düşük olup, istihdam edilenlerin büyük kısmı gizli işsiz durumundadır. Tarım sektöründe faaliyette bulunan işletmelerin kullandıkları üretim teknolojisinin çok geri olması ve işletmelerin büyük kısmının küçük ölçekli aile işletmesi niteliği taşıması, tarımsal verimliliğin düşük olmasına, tarım sektöründen elde edilen gelirlerin ancak geçimlik gelir düzeyinde oluşmasına neden olmaktadır. Buna birde üretimin büyük oranda doğa koşullarına bağlı olması sonucu üretim belirsizliği de eklenince az gelişmiş ülkelerde tarım kesiminde faaliyette bulunanlar pazar için üretim yapmak yerine kendi tüketimlerini karşılamaya yönelik üretimi tercih etmektedirler (Öztürk 2005: 17).

1.2.3. Dışa Bağımlı Ticaret

Az gelişmiş ülkeler için hızlı bir ekonomik kalkınmanın tek aracı olan daha fazla yatırım yapma zorunluluğu uygulamada bu ülkeleri bir yandan ileri teknoloji farklılığı nedeniyle yatırımların büyük ölçüde ithalata, yani dış ödeme olanaklarına gereksinim göstermesine diğer taraftan bu ülkelerin gerek ihraç malları kompozisyonunun talep esnekliği bakımından güçsüz maddelerden kurulu oluşu, gerekse diğer dış ödeme olanaklarının sınırlı bulunuşu nedeniyle dışa bağımlı bir iktisadi gelişme yaşanmasına neden olmaktadır (Albertini 1967: 99).

Az gelişmiş ülkelerin ithalatları incelendiğinde, yatırım mallarının büyük bir yer tuttuğu görülmektedir. Az gelişmiş ülkelerin ihracattan sağladıkları döviz gelirleri

ithalatın finansmanını sağlamada yetersiz kalmaktadır. Döviz sağlamak için ihrac ettikleri tarımsal ürünlerin yanında ürettikleri sanayi ürünleri de yurt içinde ve yurtdışında geniş bir pazara yönelmediğinden yüksek maliyetli olmakta, ihracat yapılmadığı için de maliyetler düşürülememektedir. Azgelişmiş ülkelerin kalkınmalarını gerçekleştirebilmek için hammadde, ara mallar ve sermaye malları ithal etmeleri gerekliliği, bu ülkelerin dışa bağımlı olmasına neden olmaktadır.

Dış ticaretten ülkelerin sağladığı yararların belirlenmesinde kullanılan ölçütlerden birisi dış ticaret hadleridir. Ticaret hadleri ihracat fiyatları ile ithalat fiyatları arasındaki orandır. Bir ülke, bir baz yılına göre daha sonraki yıllarda ucuza satıp pahalıya satın alan bir değişim içerisinde bulunmakta ise bu, söz konusu ülkenin dış ticaretten bir kayba uğraması anlamına gelir. Tersine, ticaret hadleri lehine gelişen bir ülke, ekonomik büyümesine ek olarak ticaret hadlerinden sağlayacağı reel gelir artışları ile ekonomik gönencini yükseltebilir (Kip, <http://www.foreigntrade.gov.tr>, 19.02.2006). Dünya piyasalarında tarımsal ürün ve hammadde ürünlerinin fiyatlarının, yatırım mallarının fiyatlarına göre daha az yükselmesi dış ticaret hadlerinin de azgelişmiş ülkelerin aleyhine olmasına neden olmaktadır.

Türkiye'nin 2006 yılı için toplam ihracatı 85.142 milyon dolar, toplam ithalatı da 133.050 milyon dolardır (www.dpt.gov.tr, 25.11.2007). Ayrıca ticaret haddi 94'tür (Human Development Report 2005: 276).

1.2.4. Alt Yapı Yatırımlarının Yetersizliği

Azgelişmiş ülkelerin özelliklerinden biride alt yapı yatırımlarının yetersizliğidir. Alt yapı yatırımları yol, köprü, baraj, enerji, üretimi ve eğitim tesisleri gibi doğrudan doğruya mal ve hizmet üretmeyen; fakat yarattıkları dışsal tasarruflar ve sağladıkları kolaylıklarla diğer yatırımların yapılmasını teşvik eden yatırımlardır. Bu tür yatırımlar, genellikle; kar motifine dayanmadan yapılan yatırımlardır. Yani,

bu tür yatırımların ne kadar kar getirecekleri hesaplanmaz. Bu özelliği nedeniyle, alt yapı yatırımları devlet eliyle yapılan yatırımlardan oluşur. Bazen yeterli alt yapı yatırımlarının bulunmaması, az gelişmiş ekonomilerde sanayileşme hızını ve bu ekonomilere yabancı sermaye akımını büyük ölçüde engeller. Bazen de alt yapı yatırımlarına öncelik verildiği için, üretken yatırımlar gerektiği gibi yapılamaz (Savaş 1986: 129–130).

Tüm gelişmiş ülkeler öncelikle alt yapı yatırımlarını yaparak kalkınmalarını gerçekleştirmişlerdir. Az gelişmiş ülkelerde ise alt yapı yatırımlarının yetersiz olduğu görülmektedir. İşletmeler altyapı tesisleri tamamlanmış yerlerde kurulduklarından bu avantajlara sahip olmayan yörelere oranla daha düşük maliyetli üretim yapma olanakları elde ederler. Bu tesislerin başlıca ulaşım olanakları, elektrik enerjisi, sanayi ve içme suyu, haberleşme, kanalizasyon ve atıkların atılması, sosyal konutlar vb.dir. Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için alt yapı yatırımları, üretkenliği yükseltecek, maloluş fiyatını düşürecek, büyüyen nüfus artışının ihtiyacını karşılayacak şekilde olmalıdır (Öztürk 2005: 24).

1.2.5. Teknolojik Gerilik

Az gelişmiş ülkelerin teknolojik özelliklerine bakıldığında, teknoloji üretiminin ve teknolojinin kullanılması ve üretilmesi için gerekli olan teknik kadronun kıtlığı ülkedeki ekonomilerde verimliliği düşürmektedir. Ayrıca az gelişmiş ülkelerde teknolojik araştırmalara ve araştırma ve geliştirme personeli yetiştirilmesine ayrılan fonların yetersizliği teknolojik gelişmenin sağlanamamasına neden olmaktadır.

Bilimsel, teknik makale sayısı ve bir milyon kişi başına düşen araştırmacı sayısı incelendiğinde, teknolojik açıdan gelişmekte olan ülkelerin çok gerilerde kaldığı görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde yayınlanan makalelerin, gelişmekte olan

Ülkelerin toplam makale sayısından sekiz kat daha fazla olduğu görülmektedir (Kaplan 2004: 24).

Az gelişmiş ülkelerde teknolojik araştırmalara ve araştırma ve geliştirme personeli yetiştirilmesine ayrılan fonların yetersizliği teknolojik gelişmenin sağlanamamasına neden olmaktadır. 2006 yılı itibariyle Türkiye’de internet kullanıcılarının sayısı 16 milyondur (<http://www.internetworldstats.com>, 10.02.2008). 1997’den 2002’ye ar-ge harcamalarının gayri safi milli hasıla içindeki payı % 0,7, milyon kişi başına ar-ge personel sayısı 345 ve kabul edilen patent sayısı 1’dir (Human Development Report 2005: 263).

1.2.6. Gelirin Hakça Paylaşımının Sağlanamaması

Gelir dağılımındaki dengesizliğin boyutu, bir ülkenin aynı zamanda kalkınma derecesi hakkında ipuçları verir. Bir ülkenin yoksulluğu ya da az gelişmişliği oranında, gelir dağılımındaki adaletsizliği de artmaktadır.

Gelir dağılımına ilişkin istatistiksel verilere göre, az gelişmiş ülkelerin zengini çok zengin, fakiri ise çok fakirdir. İki grubun arasında boşluk, dengeli sosyal yapıya sahip ülkelerdeki gibi orta sınıfla doldurulamamıştır. Ülkedeki sosyal içerikli yasa ve düzenlemelerin yeterince işlevsel olmaması bunu en önemli nedenidir (Han ve Kaya 2006: 14).

Kişisel gelir dağılımını ölçmek için çok sayıda gelir dağılımı lt kullanılmaktadır. Gini katsayısı, dağılım ls olarak en çok kullanılan l bilinmektedir. Kişisel gelir dağılımında adaletsizlik arttıkça Gini katsayısı büyüyecektir. Katsayının büyümesi adaletsizliğin arttığını ifade etmektedir. Katsayının bir olması, söz konusu ülkede mutlak bir eşiitsizliğin olması halini, sıfır olması ise mutlak eşiitlik halini göstermektedir. Yani, Gini katsayısı sıfır ile bir arasında değişmekte, bire yaklaştıkça adaletsizliğin arttığını, sıfıra yaklaştıkça

adaletsizliğin azaldığını göstermektedir (Dinler 2004: 281). Sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımındaki adaleti, 1'e yaklaştıkça da adaletsizliğin arttığını gösteren Gini katsayısı 2005 yılında Türkiye'de 0.40'tır (Human Development Report 2005: 271).

1.3. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN SOSYAL VE KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ

Az gelişmiş ülkelerin sosyal ve kültürel özellikleri; nüfus artış hızının yüksekliği, kırdan kente göç ve çarpık kentleşme, düalist yapı ve sosyal ikilem, cinsler arası ayırım, eğitim seviyesinin düşüklüğü, sağlık olanaklarının yetersizliğidir.

1.3.1. Nüfus Artış Hızının Yüksekliği

Az gelişmiş ülkelerin en önemli özelliklerinden birisi hızlı nüfus artışı, bu ülkelerin gelişmesini engelleyen en temel faktörler arasında yer almaktadır. Nüfus artışının en önemli kaynağı doğum artış oranının çok yüksek olmasıdır. Bu oran genellikle binde 40 civarındadır (Savaş 1986: 16). Türkiye istatistiklerine göre 2007 yılında nüfusu 70.5 milyon, nüfus artış oranı %1 ve 2006 yılında kaba doğum hızı binde 18,7'dir (www.tuik.gov.tr, 10.02.2008).

Nüfus artış hızının geri kalmış ülkelerde sorun yaratmasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Bilindiği gibi nüfus bir üretim faktörüdür ve belli yaş grupları arasında çalışma potansiyeli olan işgücü niteliğindedir. Fakat üretim faktörlerinden birisi olan nüfusun, diğer üretim faktörleriyle uygun gelişme seyrine sahip olması gerekir. Geri kalmış ekonomilerin yetersiz sermaye birikimlerinin var olduğu düşünüldüğünde, artan nüfusun çalışan azınlık tarafından beslenmesi zorunlu hale gelir. Bu durum zaten çok sınırlı olan tasarruf eğilimini daha da azaltır ve ekonomik

değişim için gerekli sermaye birikiminin sağlanması mümkün olamaz (Manisalı 1982: 28).

Az gelişmiş ülkelerin en önemli özelliklerinden biri olan hızlı nüfus artışı sorunu, kişi başına geliri etkileme, tasarrufları kısıtlama ve işsizliği artırma gibi sorunlara neden olmaktadır. Hızlı nüfus artış hızını düşürmek için topluma gerekli eğitimin verilmesi ve toplum doğum kontrolü yöntemleri konusunda bilinçlendirilmesi gerekmektedir.

1.3.2. Kırdan Kente Göç ve Çarpık Kentleşme

Az gelişmiş ülkelerde özellikle II. Dünya Savaşı'ndan bu yana dengesiz bir kentleşme yaşanmaktadır. Bu ülkelerde genellikle bir kent planı ön plana çıkmakta, hızla kalabalıklaşarak metropol niteliği almaktadır. Kırsal alanlardan kentsel alanlara yönelik yoğun göç olgusu, bu ülkelerde birkaç büyük kentin aşırı kalabalıklaşmasına ve bu alanlarda önemli sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Kitle halindeki göçler bir yandan göç edilen kentlerin fiziki ve ekonomik dengesini bozarken, diğer yandan terk edilen kırsal alanların durumunu daha kötü hale sokmaktadır. Kırsal alanların nüfus yapısı bozulmakta, bu alanlarda nitelikli iş gücü sıkıntısı yaşanmaktadır. Sınırlı da olsa birikmiş olan sermaye, işgücünü izleyerek büyük kentlere akmaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak az gelişmiş ülkelerde bölgelerarası dengesizlik daha da artmaktadır (Dollot 1965: 7-8, Aktaran: Öztürk 2005: 36).

Kırdan kente işgücü göçü, bir yandan kırsal alanlarda bir takım sorunların ortaya çıkmasına neden olurken, diğer yandan tarımsal nüfusun sürekli azalışı, kırsal nüfus ile kentsel nüfus arasında bir denge sağlanamaması sorununu gündeme getirmektedir. Kırdan kente göçte erkekler öncülük etmekte bu durumun doğal bir sonucu olarak kırsal alanlarda cinsiyet dengesizliği ortaya çıkmaktadır. Kırdan kente göç edenler genellikle genç yaşta olup, yeni bir yaşam tarzını yürütebilecek

niteliktedir. Çalışabilir nüfus kentlerde toplanmakta, kırsal yöreler ise ihtiyaçlardan oluşmaktadır. Nüfusun ihtiyarlaması yeni girişimlere kalkacak dinamik genç nüfusunu kaybeden kırsal yöreleri durgunluğa itmektedir (Dinler 2000:105).

1.3.3. Döalist Yapı ve Sosyal İkilem

Az gelişmiş ölkeler ikili özelliği olan ölkelerdir. Bu ölkelerde bir yandan ileri gelişmişlik düzeyindeki ölkelerin pazar yapısına, ileri teknolojisine, gelişmiş sosyal ilişkilere, ileri kurum ve organizasyonlara (modern kesim) rastlanabileceği gibi diğer yandan geri kalmışlığın özelliklerinden aile ekonomisi, ilkel teknoloji, durgun bir sosyal yapı, geleneksel kurum ve organizasyonlara (geleneksel kesim) rastlanabilmektedir.

Geleneksel kesim kapalı bir ekonomi görünümündedir. Üretim ve tüketim piyasalarını birleştiren bir mübadele mekanizması gelişmemiştir. Marjinal emeğin verimi çok az hatta sıfırdır. Otokonsomasyon (öz tüketim) çok yüksektir. Bu nedenle üretimin pazarlanan kısmı çok azdır. Geleneksel üretim yöntemlerinin egemen olduğu bu kesimde sosyal akılcılık yoktur. Nüfus artışı hızlı olup sermaye birikimi ve doğa kaynakların yetersizliği artan nüfusun istihdamını engellemekte ve gizli işsizlerin oranı gittikçe büyümektedir. Modern kesimde ise, üretim ve tüketim piyasaları arasında gerekli mübadele ilişkisi kurulmakta, hatta uluslararası mübadele mekanizması içine girilmektedir. Modern kesim, kendisi için gerekli olan üretim faktörlerini, başta işgücü olmak üzere, geleneksel kesimden sağlamaktadır. Sermaye malları ise dışardan ithal edilmektedir. Yeni teknolojilerin kullanıldığı bu kesimde ileri üretim organizasyon yöntemleri benimsenmekte ve daha yüksek verim sağlayan sermaye malları kullanılmaktadır (Öztürk 2005: 39).

Az gelişmiş ölkelerde hem fertler ve hem de fertlerin meydana getirdiği topluluklar; bilgi, görgü, düşünce ve davranış yönünden de büyük farklılıklar gösterir. Bir yandan yüksek öğrenim görmüş, yabancı dil öğrenmiş ve ileri ölkelerde

bulunmuş fertler varken diğer yanda; milli dilini bölgesel lehçeden ayıramamış, okuma-yazma bilmeyen ve ilkel toplumun geleneklerinden başka görgüsü olmayan fertlerde vardır (Savaş 1986: 22).

1.3.4. Cinsler Arası Ayrım

Az gelişmiş, ülkelerde kadınların toplumdaki yeri, yasal, ekonomik ve siyasal hakları açısından gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Kadının sosyal yaşamı dikkate alındığında genellikle yasaların kadın erkek eşitliğini kabul etmesine karşın, sosyo ekonomik koşullar, az gelişmiş ülke kadını geri plana itmektedir. Kadın kırsal yörelerde en ağır işleri yapmak zorunluluğu altında yaşarken, kentlerde kadının belirli bir meslek kolunda çalışıp başarıya ulaşmak olanakları sınırlıdır. Az gelişmiş ülkelerde kadının ev işleri ve çocuklarla ilgilenmesi dışında sosyal bir görevi ve sorumluluğu yoktur. Az gelişmiş ülkelerde kadın çoğu kez kendini belirli bir mesleğe yöneltecek eğitimden yoksundur ve iş hayatı kadın için kısıtlıdır. Böylece ekonomik açıdan erkeğe bağımlı olan kadın için özgürlük, çok sık duyduğu fakat anlamını pek iyi kavrayamadığı bir sözcüktür (İlkin 1983: 22).

Az gelişmiş ülkelerde kadınların ekonomik, sosyal ve siyasal hak ve özgürlüklerden erkeklerle eşit olarak yararlanabilmeleri her zaman söz konusu olamamaktadır. Kız çocukları ise, eğitim olanaklarından erkek çocukları kadar yararlanamamaktadır. Az gelişmiş ülkelerde kadınlar arasında okuryazar olmayan nüfus, erkeklere göre çok daha fazladır. Kız çocuklarının gerektiği şekilde eğitim olanakları alamaması, tarım sektörü dışında çalıştırılmaması, hem beyin göçü hem de üretken işgücü israfı olarak değerlendirilebilir. Bu durum az gelişmiş ülkelerin neden geri kaldıklarının da bir kanıtını oluşturmaktadır (Sevindirici 1999:154–155).

Türkiye’de de kadınlara seçme hakkı 1930, seçilme hakkı 1934 yılında verilmiştir. Parlamentodaki kadınların toplam sandalye içindeki payı %4.4 ve

yetişkin kadınların ekonomik etkinliklere katılım oranı %36'dır (Human Development Report 2005: 304).

1.3.5. Eğitim Seviyesinin Düşüklüğü

Az gelişmiş ülkelerin sosyal nitelikli özellikleri arasında sayısal olarak en kolay ölçülebileni eğitim ile ilgili olanlardır. Eğitim düzeninin durumunu açıklamada en çok kullanılan göstergeler, eğitim-öğretim kurumlarının, öğretmenlerin, öğrencilerin, teknik elemanların sayısı, bunlara yapılan harcamalar ve bütün bunların nüfusa, milli hasılaya oranları ile okur-yazar olmayanların oranıdır. Okur-yazar olmayanların toplam nüfusa oranının yüksek olması az gelişmiş toplumların en belirgin özelliğidir. Türkiye'de yetişkin nüfus içinde okur yazar oranı %88.3, 2002 yılından 2005'e eğitim harcamalarının gayri safi milli hasıla içindeki payı %4'tür (Human Development Report 2005: 255).

Ülkeler okuryazarlık oranı bağlamında değerlendirildiğinde düşük gelir düzeyine sahip yoksul ülkelerde okuma yazma bilmeyenlerin hala yüksek bir oran içerdiği görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde okuryazarlık oranı yok denecek kadar azken; düşük gelirli az gelişmiş ülkelerde aktif nüfusun yarıya yakını okuma yazma bilmemektedir. Okuma yazma bilmeyenlerin oldukça yüksek olduğu az gelişmiş ülkelerde, mevcut eğitim kurumları hızlı nüfus artışı karşısında yetersiz kalmaktadır (Öztürk 2005: 45-46).

Ayrıca mesleki eğitim ve yüksek öğretim olanaklarının toplumda yaşayanlara sunulamaması nitelikli iş gücünün yetersiz olmasına neden olmaktadır. Bu durumda geri kalmışlığın bir nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için gerekli nitelikli işgücünün sağlanabilmesi için mesleki eğitim büyük önem taşımaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde eğitim hayatlarını sürdüremeyen çocuklar küçük yaşlarda iş hayatıyla tanışmaktadır. Eğitimde cinsiyet ayrımı da az gelişmiş ülkelerin bir özelliğidir. Genellikle kız çocuklar yerine, erkek çocuklar eğitim hayatlarını sürdürebilmektedirler.

1.3.6. Sağlık Olanaklarının Yetersizliği

Sağlık olanaklarıyla ilgili olarak, ortalama yaşam beklentisi, sağlık harcamalarının GSMH içindeki payları, toplam kamu harcamaları içinde sağlığa ayrılan paylar, kişi başına düşen sağlık harcamaları, yüz bin kişiye düşen doktor sayısı ve bin canlı doğum bebek ölüm oranlarının çok yüksek olması bakımından gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında farklılıklar vardır.

Sağlık olanaklarıyla ilgili istatistikler, az gelişmiş ülkelerde sözü edilen oranların çok yetersiz olmasının yanında ülke çapında dağılımında dengesiz olduğunu göstermektedir. Sağlık koşulları ile beslenme yetersizliği nedeniyle, az gelişmiş ülkelerde ortalama ömründe, gelişmiş ülkelerin çok gerisinde kaldığı görülmektedir (Han ve Kaya 2006: 23–24). Türkiye için sağlık göstergeleri şöyledir. Ortalama yaşam beklentisi 68.6, sağlık harcamalarının gayri safi milli hasıla içindeki payı %4.3, kişi başına sağlık harcamaları 420 dolar, yüz bin kişiye düşen doktor sayısı 124, tür (Human Development Report 2005: 237–251–285). 2006 yılında bin canlı doğum başına bebek ölüm oranı 22,6'dır (www.tuik.gov.tr, 30.11.2007).

1.4. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN SİYASAL ÖZELLİKLERİ

Az gelişmiş ülkeler ekonomik anlamda gelişmemelerinin nedenini uzun bir süre siyasi egemenliğe sahip olamamaları olarak görmüşlerdir. Az gelişmiş ülkelerin

en önemli siyasal özellikleri arasında demokratikleşme ve siyasal istikrarsızlık gelmektedir.

1.4.1. Demokratikleşememe

Az gelişmiş ülkelerin siyasal yapılarına bakıldığında bu ülkelerin az gelişmişlikle başa çıkabilmek için çeşitli siyasal sistemleri denedikleri göze çarpmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin birçoğu sömürge durumundan kurtulup bağımsız oldukları için etkisinde kaldıkları büyük devletlerin siyasal yapılarını kendi ülkelerine aktarmışlardır.

Az gelişmiş ülkelerde ordunun siyasal hayatta rolü çok etkindir. Demokratik meşruluk anlayışı tam olarak yerleşmemiş olduğundan siyasal kadrolar demokratik usuller dışı göreve gelebilip, yönetimi ellerinde tutabilmektedirler. Politik kurumların tam anlamıyla gelişmemiş olması ve hukuk prensiplerinin çoğu kez politik oyunlarla değiştirilmesi, bu ülkelerde uygulanan demokratik rejimlerin Tibor Mende'nin dediği gibi "portatif demokrasi" adını almasına yol açmaktadır (İlkin 1988: 45).

1.4.2. Siyasal İstikrarsızlık

Az gelişmiş ülkeler siyasal yönden istikrarsızlardır. Bu ülkelerde siyasal istikrarı sağlamak için modern anayasalar yapılmaktadır. Bu anayasalar bazen askeri darbelerle sık sık çiğnenmektedir. Az gelişmiş ülkelerdeki siyasal istikrarsızlığın bir sonucu olarak iktidar çoğu kez el değiştirmektedir.

Siyasal partiler iktidara gelirken veya iktidarda kalabilmek için popülist politikalar izlemekte, bu durum kamu harcamalarının hızlı bir şekilde artmasına neden olmaktadır. İktidarda kalmak isteyen partiler yanlış ve marjinal etkinliği

tartışmalı alanlara yapılan harcamalarla ekonomi üzerinde ilave bir yük oluşturmaktadır. Ekonomik kararlarda siyasal tercihlerin ön plana çıkarılması hem devletin etkin hem de ekonomik yapıya uygun düşmeyen kararların alınmasına neden olmaktadır. Ekonomik yönetimin sanayileşmesi alınan ekonomik kararları da siyasal nitelikli kararlar haline getirerek siyaseti ön plana çıkartmaktadır. Siyasal partiler oy tarlalarının verimini düşürmemek için kendi seçim bölgelerine gereksiz gelir ve sermaye transferleri yapmaktadır. Siyasal kararlar alma ve uygulama sürecinde ortaya çıkan özel çıkar sağlama çabaları ekonomik ve siyasal yozlaşmayı beraberinde getirmektedir (Öztürk 2005: 54–55).

Kalkınma teorileri, geri kalmış ülkelerin, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal sorunlarıyla ilgilenmekte ve bunların çözümlerine ilişkin önermelerde bulunmaktadır. Böylece az gelişmiş ülkelerin kalkınma yolunda izleyeceği kalkınma stratejilerini ortaya koymaktadırlar.

1.5. KALKINMA TEORİLERİNE GENEL BAKIŞ

İlk kalkınma teorileri ekolü, 1950 ve 1960’larda modernleşme teorisinin etkisinde ortaya çıkan, bir ülkenin az gelişmiş olmasının nedenini yerel koşullara bağlayan, ortodoks neoklasik kalkınma teorileridir. Bu teoriler, uluslararası fon akımlarının üçüncü dünya devletlerine aktarılması yoluyla, fakirliğin kısır döngüsünün kırılacağını, tarımdan endüstriye yoğun emek gücünün hızlanacağını, endüstriyel büyümeyi sağlayacak olan büyük itişki kıvılcımlayacağını veya harekete geçireceğini, endüstriyel çağı yakalamada toplumu bütüncül kalkış noktasına getireceğini ileri sürmektedir. Geleneksel ortodoks neoklasik kalkınma teorileri dört temel varsayıma dayanmaktadır (Tüylüoğlu ve Çeştepe 2004: 40).

- a. Az gelişmiş dünyanın toplumları, öncelikle bu toplumların doğası gereği feodaldır ve bu feodalizm, Avrupa feodalizminin yansıttığı

aynı toplumsal yapıyı yansıtır ve bu yüzden nitelik olarak benzer özellik taşır.

- b. Bütün toplumlar, kalkınmada doğrusal ilerlemeleri ya da süreçleri yansıtacak şekilde, sabit bir evrimsel şema olan tek bir çizgi doğrultusunda kaçınılmaz olarak ilerlerler.
- c. Toplumsal değişme süreci temelde içseldir. Eğer bir ulus gelişemez/azgelişmiş ise bu durum, onun tasarruf etme arzusunun eksikliği veya davranışlar iç/yerel faktörlerden kaynaklanır.
- d. Geleneksel toplumlarda kalkınma modern gelişmiş ülkelerle ticaret ve yatırım ilişkileri vasıtasıyla harekete geçirilebilir.

Kalkınma sorununu çözmeye devleti veri ve tam güvenilir bir aktör olarak ele alan, önerilerin tespit edilmesi ve bu önerilerin devlete hazır projeler olarak sunulması şeklinde tamamlanan bu teoriler, kalkınma yazınının temelini oluşturmaktadır. Bu teorilerden en önemlileri; büyük itiş teorisi, kapalı çember teorisi, ikili yapı (düalizm) teorisi, tarihsel büyüme aşamaları teorisi, dengeli ve dengesiz büyüme stratejileridir.

1.5.1. Büyük İtiş Teorisi

Avusturyalı iktisatçı Paul N. Rosenstein Rodan İkinci Dünya Savaşı sırasında Doğu ve Güney Doğu Avrupa ülkelerini analiz ettiği 1943'te yayınlanan "Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın Sanayileşme Sorunları" adlı makalesinde azgelişmiş bölgelerin ekonomik kalkınma için gizli potansiyeli üzerinde durmaktadır. Rosenstein Rodan'a göre, azgelişmiş ülkelerde alt yapının yetersizliği ve gelir seviyesinin düşüklüğünden kaynaklanan talep yetersizliği, tekil yatırımların verimli olmasını engellemektedir. Ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için birbirini tamamlayan yatırımların dengeli olarak tüm sektörlerde gerçekleştirilmesiyle yaratılan dışsal ekonomiler sayesinde ekonomide büyük bir itiş (big push) yaratılacaktır.

Rosenstein Rodan (1966: 50–51)'a göre, az gelişmiş ülkelerin kalkınabilmesi için iki yol bulunmaktadır. Birinci yol, emek fazlasının olduğu geri kalmış bölgeden, sermaye fazlasının olduğu gelişmiş bölgeye emek göçüyle bölgenin kalkınmasıdır. İkinci yol ise, sermayenin geri kalmış bölgeye gelmesidir. Bu iki yol arasındaki tek fark ulaşım masraflarıdır ve bunun ihmal edilebileceği düşünülebilir. Ancak, göç edilen bölgelerde, göç ve yeniden yerleşme bir takım toplumsal dengesizliklere yol açacağından kolay uygulanabilecek bir yol değildir. Bu nedenle R. Rodan ikinci yolun kullanılmasını daha uygun bulmaktadır.

Rosenstein Rodan kalkınma ekonomisi ile ilgili dört yenilik ortaya koymaktadır. Bunlar (Parasız 2005: 18–19);

- a. R. Rodan gizli işsizliğe değinmektedir. Özellikle tarım sektöründe çok düşük geliri olan ve çalışma gayretlerinin karşılığında çok düşük üretim artışı sağlayan gizli işsizler kalkınma için gerekli alt yapı çalışmalarına kaydırılabilir.
- b. Farklı yatırımların yatırımcılığı ve dışsal ekonomilerin farklı yatırımların önemini vurgulamaktadır. R. Rodan büyük ölçekli yatırımların ekonomik büyüme üzerinde tek tek bireysel girişimcilerin hesaplanan yatırımlarından çok daha büyük etki yapacağını vurgulamaktadır. Özellikle bir yatırımın diğer yatırımlar üzerinde yapacağı pozitif dışsallıkların göz önüne alınması gerektiğini vurgulamaktadır.
- c. R. Rodan sosyal altyapı sermayesinin önemini vurgulamaktadır. Böyle yatırımlar tüketim malları imalat yatırımlarını, eğer bu yatırımların başarılı olması isteniyorsa öncelidir.
- d. Bir ekonomide büyük itiş (big push) yatırımlar teknik dışsal ekonomilerle sonuçlanır. Bu etkiler büyük ölçüde emek gücünün eğitimi ile ilişkilidir. Büyük ölçekli endüstriler sosyal olarak yararlı emek eğitimine katkı yapmaktadır. Bu durum ekonominin diğer sektörleri üzerinde yayılma etkisi yaratmaktadır.

1.5.2. Kapalı Çember Teorisi

Nurkse tarafından ortaya atılan fakirliğin kısır döngüsü kuramı az gelişmiş ülkelerde kişi başına gelirin niçin yükseltilemediğini açıklamaya çalışmakta, sorunu hem arz hem de talep yönünden ele almaktadır. Arz yönünden kişi başına gelir düzeyinin düşük olması, tasarrufların yetersizliğine neden olmakta, dolayısıyla gerekli düzeyde yatırım yapılamamaktadır. Yatırımların düşük düzeyde olması verimliliğin düşük olmasına ve gelirin artırılmamasına neden olmaktadır. Talep yönünden ise, gelir seviyesinin düşüklüğü, içi piyasadaki satın alma gücünün düşük bir seviyede olmasına neden olmaktadır. Böylelikle az gelişmiş ekonomiler başlangıç noktasındaki düşük gelir düzeyinin neden olduğu kısır döngüyü kıramamaktadır (Öztürk 2005: 86–87).

Nurkse (1966: 61–63), bir ekonominin geri kalmışlığını onun düşük gelir, düşük tasarruf, düşük yatırım ve tekrar düşük gelir seviyesine bağlayarak, az gelişmiş ülkelerin bir kısır döngü içinde denge oluşturduğunu ve bir ülkenin fakir olduğu için fakir olduğunu ileri sürmektedir. Geri kalmış bir ekonominin yaşadığı bu durumdan çıkış için farklı endüstrilere aynı dönemde yatırım yapmak gereklidir. Farklı endüstrilere aynı anda yatırım yapılması sonucunda piyasa bütünüyle genişleyeceğinden kısır döngüden kurtulmak mümkün olacaktır.

Ayrıca kısır döngünün kırılabilmesi için dış yardımlar veya yabancı sermayede önemli bir unsurdur. Çünkü az gelişmiş ülkelerde temel eksikliğin sermaye birikimi olduğu tespit edilmektedir. Yabancı sermayenin rolü tasarruf açığını kapatmak ve sermaye birikimine katkı sağlamaktır. Yabancı sermaye ile gelir düzeyi bir kere yükseltildikten sonra kapalı çember kırılmış ve daha yüksek bir gelir düzeyine ulaşılmış olacaktır. Nurkse, kısır döngü tezinde az gelişmiş ülkelerin yoksulluğunu gösteren gelir ve sermaye birikimi eksikliğini tespit etmiştir. Fakat bu eksikliğin hangi tarihsel nedenlere dayalı olarak ortaya çıktığını açıklayamamaktadır (Tüylüoğlu ve Çeştepe 2004: 45).

1.5.3. İkili Yapı (Düalizm) Teorisi

İkili yapı teorisi, özellikle yabancı sermayenin az gelişmiş ülkelere gelmesi sonucunda, tarımsal (geleneksel) kesim ve sanayi (modern) kesimi şeklinde birbirinden ayrı iki ayrı kesimin bir arada bulunduğunu ileri sürmektedir. Tarımsal kesimde sanayi öncesi toplumsal yapı, üretim teknikleri ve değer yargıları geçerli iken; sanayi kesiminde piyasa ve endüstriyel ilişkiler geçerlidir. Ekonomik ve sosyal ikilik teorileri ikili yapı teorisi açıklanırken en çok kullanılan teorilerdir.

1.5.3.1. Ekonomik İkilik

W. Arthur Lewis “Sınırsız Emek Arzı ile Ekonomik Kalkınma” çalışmasında kapitalist artının kalkınma sürecindeki rolünü vurgulayarak klasik bir ekonomik ikilik modeli sunmuştur.

Lewis (1966: 90–94), ekonomide birbirinden farklı iki sektörün varlığı ve aralarındaki ilişkilerin zayıf olduğundan bahsetmektedir. Bu sektörler geleneksel sektör olarak tanımlanan tarım sektörü ve modern sektör olarak tanımlanan sanayi sektördür. Kalkınma süreci, geleneksel sektörden modern sektöre geçiş sürecidir. Lewis geleneksel sektörde ücret düzeyinde emek arzının talebi aştığını, dolayısıyla geleneksel sektörde sınırsız bir emek arzını olduğunu varsayar. Hızlı nüfus büyümesi ve oldukça düşük bir kalkınma düzeyinde, emeğin marjinal verimliliği sıfır veya negatif olabilmektedir. Toprak arzının sabit oluşu, nüfusun hızlı büyümesi ve iş gücünün toprak dışında çok az istihdam olanağının olması yüzünden marjinal verimliliği düşük iş gücü fazlalığı gizli işsiz olarak tarım sektöründe varlığını sürdürmesine neden olur. Bununla beraber, gizli işsizlerin de toplam gelirden pay alması nedeniyle, çalışanlar emeğin ortalama ürününe eşit bir ücret alırlar.

Ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi tarım sektöründeki gizli işsizlerin modern sektöre aktarılması gerekmektedir. Bu yolla verimlilik nüfustan daha hızlı

artacak, tarımda gizli işsizlik azalacak ve marjinal verimlilik artacaktır. Ayrıca toplam tarımsal üretimde bir azalma meydana gelmeyecek, hatta marjinal verimliliğin yükselmesiyle artacaktır. Tarım kesiminden transfer edilen iş gücünün modern kesimde istihdam edilmesiyle ekonominin üretimi artarken, tasarruf olanağı artacak ve yeni sermaye birikimine kaynak oluşturmuş olacaktır (Tüylüoğlu ve Çeştepe 2004: 47).

Modern sektörün geleneksel sektördeki sınırsız emek arzından yararlanabilmesi için belli bir sermaye birikimine gereksinim duyulmaktadır. Bu bağlamda, ekonomik kalkınmanın önündeki en önemli engel düşük tasarruf oranlarıdır. Kalkınmanın sağlanabilmesi için tasarruf oranlarının milli gelirin %12-15'ine çıkartılması gerekmektedir. Bunu sağlamanın yolu ise kapitalist karların artırılmasıdır. Kapitalistlerin elde ettikleri karı tekrar yatırımlara dönüştürmesi ile kapitalist kesimde emek istihdamı artacak ve tarım kesimindeki emek fazlası azalacaktır. Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte azgelişmiş ülkelerin ikili yapısı tekli yapıya dönüşecektir (Öztürk 2005: 85–86).

Ekonomik ikilik teorisine göre azgelişmiş ülkeler Batıyı izleyerek gelişmiş olacaktır. Avrupa'da geleneksel feodal kesimin çözülmesiyle modern endüstriyel bir yapıya geçilmiş olduğu gibi, azgelişmiş ülkelerde de, endüstriyel bir yapıya geçebilmek için geleneksel tarım kesiminin çözülmesi gerekmektedir.

1.5.3.2. Sosyal İkilik

Sosyal ikilik kavramı J. H. Boeke ve diğer Hollandalı iktisatçılar tarafından, Hollanda sömürgesi altında bulunan Endonezya toplumu ile ilgili çalışmalarında kullanılmıştır. Bu çalışmalara göre, geleneksel tarımsal toplumla çatışan bir ekonomik ve sosyal sistem, sömürge yönetimi altındaki Endonezya'ya dışarıdan ithal edilmiştir. Böyle bir toplumda inançlarıyla, değer yargılarıyla birbirinden oldukça

farklı ilkelere göre işleyen iki farklı kültür ve iki farklı yapı bir arada yaşamaktadırlar (Tüylüoğlu ve Çeştepe 2004: 48).

Boeke, azgelişmişlik olgusunun analiz edilmesinde, üç iktisat kuramından yararlanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Birincisi yerli sosyal sistem için kapitalizm öncesi iktisat kuramı, ikincisi ithal edilen kapitalizmin (ya da sosyalizmin) iktisat kuramı ve üçüncü olarak da, bu iki ayrı sosyal sistemin karşılıklı ilişkilerini belli bir toplumsal çerçevede analiz eden ikilik kuramıdır (Han ve Kaya 2006: 42).

Boeke, her toplumsal sistemin kendine özgü bir iktisadi yapısının olduğunu ve iki kesimli bir topluma geleneksel iktisat politikalarının uygulanmasının geleneksel topluma zarar vereceğini ileri sürmektedir. Fakat Boeke'nin sosyal ikilik kuramı geleneksel toplumun özelliklerinin abartıldığı ve idealize edilmiş bir açıklaması olduğu yönünde eleştirilmiştir.

1.5.4. Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi

Her toplumun tarihsel olarak kalkınma sürecinde belli aşamaları geçerek kalkınacağını öne süren W.Rostow bu günün gelişmiş ülkelerinin de bu aşamalardan geçtiğini ileri sürmüştür. Bu aşamalar; her toplum için geçerli geleneksel toplum aşaması, harekete geçiş aşaması, kalkış aşaması, olgunluk aşaması ve kitle tüketimi aşamasıdır. Azgelişmiş ülkelerde gelişebilmek için bu aşamalardan geçmek zorundadırlar.

1.5.4.1. Geleneksel Toplum

W. Rostow tarihi ve ekonomik kalkınmanın birinci aşaması olan geleneksel toplumu Newton öncesi dünyaya (Çin hanedanları, Orta Doğu uygarlıkları ve Orta Çağ Avrupa'sı gibi) benzetmektedir. Yani geleneksel toplum bilim öncesi bir toplumdur. Zaman zaman bilimsel ilerlemeye rastlanmaktadır. Ancak sürekli olarak üretim sürecini etkileyen bilimsel bilgiye ulaşılmasını sağlayan bir sistematik mekanizma yoktur. Geleneksel toplumda uzun vadeli kadercilik hakimdir (Parasız 2005:24).

Geleneksel toplum aşamasında, temel ekonomik faaliyet tarımdır. Toplam üretim içinde tarımın payı büyüktür. Üretim tekniği geridir. İş bölümü gelişmemiştir. Ekonomik ve politik bakımdan egemen olan güçler büyük toprak sahipleridir. Tüm bu koşulların doğal bir sonucu olarak ekonomi düşük gelir düzeyinde dengeye gelmiş olup, ekonomik durgunluk yaşanmaktadır. Düşük gelir nedeniyle hemen hemen hiç tasarruf yapılamaz. Tasarrufları bulunan kesimler ise, tasarruflarını sosyal verimliliği çok düşük alanlarda değerlendirerek ekonominin durgun yapısının sürekli olmasına neden olmaktadır.

1.5.4.2. Hazırlık Aşamasındaki Geçiş Toplumu

Geçiş toplumu, geleneksel toplumla kalkış aşaması arasındaki geçiş aşamasıdır. Ekonomik kalkınmanın başlaması için gerekli değişmelerin ortaya çıktığı dönemdir. Bu aşamada toplumda bireysel ve kurumsal açıdan ekonomik, kültürel ve siyasal değerlerinde değişmeler olur.

Geçiş aşamasındaki sermaye birikimlerinin hızlanması, teknolojik yeniliklerin arttırılması, üretimde modern tekniklerin kullanılmaya başlanması, girişimci sınıfın ortaya çıkması ve öncelikle sosyal sermaye yatırımlarının, bunlardan özellikle altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi yaşanan ekonomik

değişimlerdendir. W. Rostow'a göre (1966: 68), demiryollarının kurulması kalkışın en önemli faktör olmuştur. Demiryollarının kalkış devresinde ekonomik kalkınma üzerinde üç önemli etkisi olmuştur. İlk olarak iç ulaştırma masraflarını düşürerek, yeni bölge ve malları ticaret piyasalarına ithal etmek ve piyasayı genişletme işini yerine getirmektir. İkinci olarak, yeni, büyük ve hızlı gelişen bir ihracat sektörünün gelişmesini sağlamaktır. Diğer taraftan sektörün gelişmesi, sermaye birikimine yardım etmektedir. Üçüncü olarak, modern temel endüstri sektörlerinin gelişmesini sağlamaktır.

Geçiş aşamasında, siyasal olarak milliyetçilik akımının gelişmesi en önemli etkendir. Eski mahalli çıkarlara, sömürgeci güçlere veya her ikisine birden karşı olan milliyetçi ruha sahip bir merkezi ulusal devletin kurulması geçiş aşamasının en önemli yönünü teşkil etmektedir (Tüylüoğlu ve Çeştepe 2004: 51).

1.5.4.3. Kalkış Aşaması

Kalkış aşaması, kendi kendini besleyen gelişmenin başlangıcıdır. Bu aşamada ekonomik ve toplumsal yapıda ortaya çıkan gelişmeler sonraki evrelerde ekonomik kalkınmanın otomatik olarak sürdürülmesini sağlamaktadır. İlkine göre (1983: 66); herhangi bir etken (politik devrim, yeni teknikler veya uluslararası konjonktürün durumu) aniden iktisadi gelişmeyi hızlandırabilir. Yalnız bunun için toplumun böylesine etkileri kabul edebilecek elverişli bir ortama ulaşmış olması yani kalkışa geçiş aşamasını yapmış olması gerekmektedir. Kalkışın gerçekleşmesi için W. Rostow, üç koşul ileri sürmektedir. Bunlar;

- a. Verimli yatırımların ulusal gelirin %5 veya daha azından, %10 veya daha yüksek bir orana çıkması,
- b. Yüksek bir hızla gelişen bir veya birkaç imalat alt kesiminin ortaya çıkması. Rostow, bununla tarımsal üretimin modern yöntemlerle

işlenmesini belirtmektedir. Örneğin İsveç'te kereste, Danimarka'da süt, peynir üretimi gibi.

- c. Modern kesime yatırım yapacak, politik, sosyal ve kuramsal yapının oluşmasıdır.

Bu aşamada, yeni sanayi kolları gelişir ve bunların meydana getirdiği gelirin büyük bir kısmı yeniden yatırma aktarılır. Yeni müteşebbisler ve özel sektör gittikçe büyür. Ekonomide daha önce kullanılmayan doğal kaynaklar ve yeni üretim tekniklerinin kullanılmasına başlanır.

Rostow ülkelerin kalkış aşamasına geçtiği yılları belirtirken ülkelerin sanayileşmeye başladığı ilk dönemleri esas almaktadır. Bu dönemler İngiltere için 1818–1848, Fransa için 1830–1860, Almanya için 1850–1890, ABD için 1868–1893, İsveç için 1890–1920, Japonya için 1900–1920 ve Türkiye için 1937 - ...'dir.

1.5.4.4. Olgunluk Aşaması

Yaklaşık kırk yıl sürecek olan bir önceki aşamadan sonra ekonomi olgunluk dönemine girecektir. Olgunluk dönemine geçmiş bir toplum, artık bir refah toplumu olmuştur. Bu dönemde bilgi toplumu yaratılmış, yüksek insani kalkınma düzeyini yakalamıştır (Han ve Kaya 2006: 35).

Olgunluk aşamasında büyüme yeteri kadar yüksektir. Kişi başına gelir artmakta, ekonomi farklılaşmakta ve teknoloji daha ileri bir düzeye yükselmektedir. Toplum artık bir şeyler üretmeye başlamıştır. Bu aşamada milli gelirin %10-20'si sürekli yatırımlara tahsis edilmektedir. Gelir düzeyinin artış hızı nüfusun artış hızından daha yüksektir. Ekonomide üretim sahası giderek genişleyerek demir çelik endüstrisinden, makine ve teçhizata, kimya ve elektrik sektörüne doğru bir gelişme gözlenmektedir (Parasız 2005: 26).

1.5.4.5. Kitlesele Tüketim Çağı

Kitle üretim aşamasında, ekonomide ağırlık tüketim mallarına kaymakta, toplum arzdan çok taleple ve refahla ilgilenmeye başlamaktadır. Bu aşamada devletler artan gelirlerinin önemli bir kısmını toplumun refahı için harcamaktadır. Gerek kişi başına gelir düzeyi gerekse gelir bölüşümü açısından en yüksek düzeye ulaşılmış bulunmaktadır. Bu aşamada sanayi sektörü içinde yatırım mallarının oranı çok yükselmiştir ve ekonomi teknoloji ihraç eder hele gelmiştir. Kitle tüketimi aşaması ideal bir sürecin sonu olarak görülmektedir (Öztürk 2004: 83).

Kitle tüketim çağına ABD 1913–1914 yıllarında H. Ford'un otomobil üretimine geçmesiyle başlamıştır. Batı Avrupa bu çağı 1940–1960 yıllarında ulaşabilmiştir. Bu ülkelerde çalışma süresi kısaltılmış ve diğer ülkelere yardımlar yapılarak dünya siyasetinde etkili olunmaya başlanmıştır (İlkin 1982: 69).

1.5.5. Dengeli ve Dengesiz Kalkınma Stratejileri

Temel kalkınma stratejilerini sınıflandırırken kalkınma stratejilerinin arasındaki en belirgin fark olan kalkınmanın dengeli veya dengesiz olmasına yönelik tezler kullanılır. Bu görüşler kullanılarak dengeli ve dengesiz kalkınma stratejileri açıklanmıştır.

1.5.5.1. Dengeli Kalkınma

Ekonomi yazınında denge kavramı, çok değişik anlamlarda kullanılmaktadır. Harrod-Domar modelinde dengeli büyüme, tam istihdamı sürdürmek için toplam talebin, toplam arzdaki artışa eşit bir hızla artması demektir. Kalkınma stratejisi açısından dengeli kalkınma ise, genelde az gelişmiş ülkeler için

kullanılmakta ve bütün ekonomik alanların, birlikte ve aynı anda geliştirilmesini ifade etmektedir. Dengeli kalkınma, az gelişmiş ekonomilerde piyasanın tek başına kalkınmayı sağlayamayacağını savunmaktadır. Bu nedenle de kalkınmanın planlanması, dengeli kalkınma teorilerinin ilk koşulu olarak görülmektedir. Dengeli kalkınma teorilerini iki grupta toplamak mümkündür (Han ve Kaya 2006:206).

- Birincisi, temel olarak ekonominin bütün alanlarına yapılacak yatırımların, bu alanların aynı hızla büyümesini sağlayacak biçimde yapılması görüşünü içermektedir.
- İkinci gruptakilere göre, bütün ekonomik alanların aynı hızla büyümesi şart değildir. Önemli olan, tüm alanların aynı alanda gelişme göstermesidir.

Dengeli büyüme yatay ve dikey bir görünüme sahiptir. Dengeli büyüme bir dengedir. Yiyecek ile giyecek, tarımsal ham maddelerle endüstri mamulleri, sermaye malları ile tüketim malları, kamu işletmeleri yatırımları ile diğer yatırımlar, ihracat ile iç talep için üretim malları arasında kurulan bir dengedir. Dengeli büyüme üretimin çeşitli aşamalarında, üretim faktörleriyle, ihtiyaçlar arasındaki tamamlayıcı bağa dayanmaktadır. Tamamlayıcılık ekonomik faaliyetlerin birbirini izleyen bir sıra içinde yapılmasını değil, çeşitli işlemlerin birlikte ve aynı zamanda yapılmasını gerektirir. Kararlar tam olarak birbirlerine uymazlarsa, ilerleme bozulabilir (Streeten 1966: 170).

Dengeli kalkınma iktisatçılarından Chenery'e göre; az gelişmiş ülkelerde kaynak dağılımı ve piyasa arsındaki bağ zayıf olduğundan kaynak gelir ilişkisi istenen yönde oluşmamaktadır. Bu durumda ekonomide dengesizlik yaratmaktadır. Bundan başka, tam istihdam seviyesinin altında, dış alım ve satımın sınırlı olduğu bir ortamda, üretim faktörlerindeki yapısal dengesizlikler ve üretici faktörlerin birbirinden etkilebilirliğinden kaynaklanan dengesizliklerde piyasa dengesini güçleştirmektedir. Piyasa dengesizliklerinin olduğu bir ortamda, üretim faktörlerinin piyasa fiyatları, sosyal pazarları yansıtmamaktadır. Sosyal maliyetleri yansıtmayan bu fiyatlara göre kar maksimizasyonunu gerçekleştiren müteşebbisin sağladığı özel

kar ile sosyal karlılık arasında farklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklar ne kadar büyükse, optimal kaynak dağılımından o kadar uzaklaşmış olunur. Bu nedenle planlama yoluyla piyasaya müdahale etmek gerekmektedir (Yavilioğlu 2002: 57).

Chenery, klasik ve neo-klasik karşılaştırmalı üstünlükler görüşünü eleştirmekte, bunu yerine öne sürdüğü iç kaynak dağılımı ve dış ticaret kuramını az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa çözüm getirecek bir biçimde bağdaştırarak yeniden yorumlamaktadır. Chenery'e göre; karşılaştırmalı üstünlükler görüşünde, üretimin etkinliği ve zaman içinde değişebilirliğine yer verilmemiştir. Dışsal ekonomiler yoktur. Son olarak, az gelişmiş ülkelerde piyasa fiyatları, genellikle kaynakların alternatif maliyetlerini yansıtmazlar. Bu etkenler dikkate alınır; iç kaynak dağılımı ile dış ticaret kuramının az gelişmiş ülkeler bakımından birleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu görüşe göre, ekonomideki iç üretim yapısı ile dış ticaret politikası bir bütünü oluşturmaktadır (Han ve Kaya 2006: 211–212).

Fakirliğin kısır döngüsünü savunan R. Nurkse az gelişmiş ülkelerin kalkınabilmeleri için dengeli kalkınmayı öngörmektedir. Nurkse'a göre, bu durumdan çıkış için farklı endüstrilere aynı dönemde yatırım yapmak gereklidir. Farklı endüstrilere aynı anda yatırım yapılması sonucunda piyasa bütünüyle genişleyeceğinden kısır döngüden kurtulmak mümkün olacaktır. Nurkse içinde geri kalmış bir ekonominin gelişebilmesinin önemli aracı planlamadır. Ancak planlama sayesinde birkaç sanayi dalında birbirini tamamlar ve destekler nitelikte yatırımlar gerçekleşecektir. Nurkse bu durumu, cephedeki savaşa benzetmektedir (Yavilioğlu 2002: 56–57).

Dengeli, birbirini tamamlayan bir yatırım seferberliğini gerekli kılan olgu, tasarrufların çok sınırlı olmasıdır. Kalkınma sürecini destekleyen bir tasarruf düzeyi ancak gelir seviyesi belirli bir sınırı aşınca mümkün olabilecektir. Geliri en kısa sürede yükseltmenin ve iç tasarruf oranını istenilen düzeye çıkarmanın yolu ise kapsamlı bir yatırım programıyla olanaklıdır. Az gelişmiş ülkelerde gelir düzeyini arttırabilmek için uyumlu yatırımlara gereksinim vardır. Yatırımların parça parça yapılması talebi ve gelir düzeyini arttırmaya yeterli değildir. Bir ekonomide bütün

sektörlerin birlikte gelişebilmeleri için yatırımların planlı ve dengeli bir şekilde dağılması gerekmektedir. Yatırımların etkin dağılımı dışsal fayda sağlayarak endüstrilerin girdilerini ucuzlatacaktır. Yatırımların bütün alanlarda uyumlu olarak başlatılması ekonomide Rosenstein Rodan'ın savunduğu büyük bir itişe sağlayacaktır (Öztürk 2004: 89).

Genel olarak dengeli kalkınma teorilerine göre, talep yetersizliği, içsel ve dışsal ekonomilerden yararlanma imkansızlığı ve tasarruf eksikliği nedeniyle az gelişmiş ülkeler kalkınmamaktadır. Bunun çözümü içinde, ekonominin bütün alanlarında planlı, birlikte ve aynı anda geliştirilmesi görüşülmesi savunulmaktadır.

1.5.5.2. Dengesiz Kalkınma

Dengesiz kalkınma stratejileri, piyasada ortaya çıkan dengesizlik durumunun ekonomik gelişmeyi durduracağı görüşünü savunan dengeli kalkınma stratejilerinin doğru olmadığı görüşünde yoğunlaşmaktadırlar. Dengesiz kalkınma teorisyenlerine göre belli şartlar içinde dengesizlik, gelişmeyi engellemekten çok canlandırır, teşvik eder ve sektörlerde sıçramalar gerçekleştirerek ekonomiyi dinamik bir sürecin içine sokar.

Dengesiz kalkınma teorilerinin düşüncelerinin temelinde yatan neden, geri kalmış ekonomilerde sermayenin kıt oluşudur. Onlara göre, kıt olan sermayenin eşit dağılımı düşük ölçekli işletme tiplerinin ortaya çıkmasına ve düşük verime neden olmaktadır. Bunu önleyebilmek için yatırımlar, ekonomide kalkınmayı gerçekleştirecek sürükleyici sektörlerle kaydırılmalıdır. Fakat her sektör sürükleyici değildir. Bu sektörleri belirlemek için sektörlerdeki üretim artışlarının diğer sektör üretimi ve toplam üretim artışı üzerindeki etkisine bakmak gerekmektedir. Toplam etkisi en yüksek olan sektörlerle öncelik verilmelidir. Dengesiz kalkınma stratejileri en verimli sektörü tespit ederek ölçek ekonomisinden en üst düzeyde yararlanma yollarını açmaktadır. Piyasa ve fiyat mekanizmasının kaynakları daha karlı alanlara

yönlendirecek kadar etkin bir işleyişe sahip olduğunu kabul etmektedirler. Fakat piyasaların işleyişinin sadece fiyatlara bırakmayıp, planlamadan faydalanılması gerektiğini savunmaktadırlar (Yavilioğlu 2002: 58).

Dengesiz kalkınma teorisinin öncüsü A. O. Hirschman'dır. Hirschman az gelişmiş ülkelerin bir büyük itişe ihtiyacını kabul etmektedir. Ancak bunu sınırlı bir endüstri alanında olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ekonomideki dengesizlikleri ve dengesizlik durumların yaratılmasını savunmaktadır. Bu yaklaşımın gerisinde iki neden vardır. Birinci olarak az gelişmiş ülkelerde kaynak kıtlığı sorunu vardır. Bu durum bazı endüstri alanlarına diğerlerine göre öncelik verilmesini gerektirmektedir. Hirschman'a göre aynı anda bütün endüstrilerde büyük itiş ve dengeli kalkınma teorilerinde olduğu gibi ileriye doğru bir hamle yapmak mümkün değildir. İkinci olarak, açıkça ekonomide dengesizlik yaratılması bazı alanlarda aşırı kapasite yaratırken, diğer sektörlerde kıtlıklar yaratacaktır. Bu şekilde yaratılan baskılar yeni girişimciler için yeni kar fırsatları yaratarak kalkınma sürecini hızlandıracaktır (Parasız 2005: 20–21).

Dengesiz kalkınma teorisini savunan Paul Streeten'e göre de; belli şartlar içinde dengesizlik gelişmeyi bozmaktan çok canlandırarak ve teşvik edecektir. Streeten önce tüketim sonrada üretim bakımından dengesiz kalkınma durumunu ve bu durumun ekonomik kalkınmaya etkisini açıklamaktadır. Bunların ikisi de, kendi içinde, ayrı ayrı, statik ve dinamik görüş olarak iki kısma ayırmaktadır. Statik düşünce, belirli ihtiyaçlar ve teknoloji karşısında bölünmezliğin durumu ile ilgili bir kavram olarak kullanılmaktadır. Dinamik görüş ise yeni ihtiyaçların doğmasını sağlayacak uyarıcı kuvvetlerle, yeni faaliyet ve teknolojik yeniliklere yönlendirecek sebep ve faktörlerle ilgili ve bunları ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır.

Dengesiz kalkınma teorilerinden biri de kalkınma kutuplarıdır. Kalkınma kutupları, sanayileşme sürecinde meydana gelen bölgesel ekonomik farklılaşmalardır. Perroux'a göre, ekonomik kalkınma, ülkenin her yerinde aynı zamanda gerçekleşmez; bazı bölgeler öncelik kazanır. Yani kalkınma kutupları ortaya çıkar. Kutuplaşma belli sayıda ekonomik kuruluşun faaliyetleri nedeniyle

fonksiyonel bir bütünlüşme sonucunda ortaya çıkan bir dengesiz kalkınma sürecidir. Kalkınma kutuplarını meydana getiren girişimler, öteki ekonomik birimleri etkileyerek o bölgede bir gelişme başlatırlar. Dolayısıyla kalkınma kutbu, yayılma etkileri yaratan, hammadde, ara malları, tüketim malları üzerinde gerek arz gerek talep bakımından arttırıcı etkisi olan itici bir güçtür (Han ve Kaya 2006:216–218).

Dengesiz kalkınma teoriklerine göre, temel sorun dengesizlikleri ortadan kaldırmak değil, tam tersine dengesizlikleri yaratmaktır. Bunların sonucunda ekonomide sıçrama ve dalgalanmalar kalkınmayı hızlandıracaktır.

II. BÖLÜM

TURİZM VE EKONOMİK KALKINMA

Turizm, gerek ulaştığı boyutlar, gerekse gösterdiği hızlı gelişme bakımından son derece önemli bir ekonomik faaliyet alanı oluşturmakta ve birçok ülke turizmden daha büyük kazanç sağlamak için büyük çaba sarf etmektedir. Aynı zamanda turizm bölgesel ve ülkesel kalkınmanın gerçekleşmesi için önemli bir unsurdur. Bu anlamda turizmin rolü, Dünya Turizm Örgütü tarafından Manila Deklarasyonu'nda; turizmin gelişen ve gelişmekte olan ülkeler arasında giderek artan farkı azaltarak, özellikle gelişmekte olan ülkelere ekonomik ve sosyal gelişme ve ilerleme sağlayarak yeni uluslararası ekonomik düzenin oluşturulmasına katkıda bulunabildiği vurgulanmaktadır (WTO 1980:1).

Turizm sadece ekonomik olarak büyümeyi değil, aynı zamanda politik, kültürel ve sosyal değişimi kolaylaştırmaktadır. Böylece turizm hareketleri, hem ekonomik kalkınmaya katkı sağlamak hem de ülkesel ve bölgesel olarak para ve güç dağılımının dengeli olmasına yardımcı olmaktadır. Turizmin bu rolü özellikle daha az gelişmiş, kırsal alanlarda daha önemlidir. Bu nedenle birçok ülkede kalkınma plan ve politikalarında turizmin ekonomik ve sosyal etkileri göz önünde bulundurulmaktadır.

Roche (1992:566)' a göre; turizmin gelişmesi asgari düzeyde batılılaşmanın aynı zamanda kalkınma ve çağdaşlaşmanın sembolü ve aracı olarak görülmektedir. Turizmin, ülkelerin kalkınma politikalarında önemli bir yer tutmasının başlıca nedenleri şunlardır (İncekara 2001: 27- 28);

- Turizm ihracat özelliği göstererek, döviz akışını ve yabancı sermaye girişini artırır,
- Milli geliri olumlu etkiler,

- İstihdam olanaklarını geliştirir,
- Alt yapının gelişmesini sağlar,
- Bölgesel ve global entegrasyonun oluşumunu hızlandırır.

Bunlara göre; turizm sektörü ülkelerin bölgesel ve ülkesel olarak kalkınma politikalarını olumlu yönde etkilemekte ve kalkınma yolunda önemli bir yer tutmaktadır.

Ülkeler için önemli bir sektör olan turizm gidilen yerlerin ekonomileri üzerinde olumlu ve olumsuz yönde etkileri bulunmaktadır. Turizm hareketlerinin döviz arzını artırarak dış ödemeler dengesine etki yapması, turizmin gelir etkisi ve tekrar dağılımı yoluyla ekonomiye canlılık kazandırması, milli gelir üzerinde katma değer etkisi oluşturması, devlet gelirlerini artırıcı rolü ve iç fiyatlara etkisi gibi etkilerinin yanı sıra istihdama olumlu etkileri bulunmaktadır. Ayrıca tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde de hareketliliği sağlamaktadır. Turizmin olumlu etkilerinin yanında, ekonomik faaliyetlerde yapı değişikliklerine neden olması, fırsat maliyeti, turizme aşırı bağlılık, enflasyonist baskı yaratması, mevsimlik işsizlik ve bölgesel etkinliğin azalması gibi olumsuz etkileri bulunmaktadır.

2.1. TURİZMİN GAYRİ SAFİ YURTIÇİ HASILA İÇİNDEKİ ÖNEMİ

Turizm yapısı itibariyle turist kabul eden ülke veya bölge için önemli bir gelir kaynağı olmaktadır. Turistlerin, gittikleri bölgelerde turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetlerden faydalanması ve turistik ürünleri talep etmesi sonucunda o bölgedeki insanlara, yatırımcılara ve kamuya gelir yaratmaktadır. Türkiye'ye gelen turist sayıları, harcamaları ve turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 1. Türkiye'ye gelen turist sayısı, harcamaları ve turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı

Yıllar	Turist Sayısı	Değişim%	Turist Harcaması	Değişim%	Turist Başına Ortalama Harcama	Turizm Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı
	(bin kişi)		(Milyon\$)		\$	
2000	10 412	39	7 636	47	764,3	3,8
2001	11 569	11	8 090	5,9	655,1	6,9
2002	13 247	14,5	8 481	4,7	697,3	6,6
2003	14 030	5,3	9 677	14,1	702,5	5,5
2004	17 517	24,86	12 125	25,3	705,8	5,3
2005	21 122	20,59	13 929	14,8	678,7	5,0
2006	19 819	-6,2	12 553	-9,8	651,3	5,2
2007	23 341	17,77	13 990	11,4	599,3	

Kaynak: www.tursab.org.tr, www.turizm.gov.tr, 03.03.2008.

Turizmde ekstra harcamalar birçok farklı şekilde olabilir. Bütün bu harcamalarda meydana gelen bir artış diğer ekonomik faaliyetlerdeki uyarılmayla ek gelir ve istihdam sağlamaktadır. Bu harcamalardan bazıları şunlardır (WTO 1981: 3);

- Turistler tarafından ziyaret edilen yerde mal ve hizmetler için yapılan harcamalar,
- Dış kaynaklar tarafından yapılan yatırımlar,
- Devlet harcamaları,
- Turizm yoluyla dış satım.

Turizm amaçlı yapılan harcamaların ilk halkasında oteller, seyahat acentaları ve diğer turistik faaliyetler için yapılan harcamalar bulunmaktadır. Bu turizmin doğrudan etkisi olarak bilinir ve ev sahibi ülkedeki turizm gelirlerine eşittir. İlk halkada bulunanların elde ettikleri gelirlerin bir kısmı tasarruf edilirken, kalanı çalışanlar, tedarikçiler ve onların tedarikçileri arasında pay edilir. Buda turizmin dolaylı gelir etkisidir. Bu etki elde edilen gelirin yerel ekonominin en son gider halkasındaki harcamaya kadar sürmektedir (Mihalic 2002: 94).

Turizmden elde edilen bu gelirler, işletmelerin tedarikçileri, çalışanları ve çalışanların harcamaları sonucunda bölgedeki diğer sektör temsilcileri arasında pay edilmektedir. Yani irili ufaklı birçok sektörle ilişkili olduğundan, elde edilen turizm gelirleri bu sektörlerdeki birçok mal ve hizmetin üretim, tüketim, ihracat yada ithalatına yol açacaktır. Çarpan mekanizması olarak tanımlanan bu ilişki sonucunda elde edilen turizm gelirleri diğer sektörlerdeki üretim faktörleri sahipleri (inşaat, tarım, sanayi, diğer hizmet sağlayanlar vb.) tarafından harcanarak ve ekonomi içinde çeşitli şekillerde el değiştirerek diğer faktör sahiplerine de gelir oluşturacaktır (Bahar ve Kozak 2006: 136).

Kalkınma teorisyenlerinden Nurkse tarafından geliştirilen kapalı çember teorisinde de az gelişmiş ülkelerin gelir seviyesinin önemi üzerinde durmuştur. Nurkse kalkınma sorununu hem arz hem de talep yönünden incelemiş, arz yönünden kişi başına gelir düzeyinin düşük olmasının, tasarrufların yetersizliğine neden olduğuna, dolayısıyla gerekli düzeyde yatırımın yapılamadığını savunmuştur. Talep yönünden de gelir seviyesinin düşüklüğünün iç piyasadaki satın alma gücünün düşük seviyede olmasına neden olduğunu savunmuş ve az gelişmiş ekonomilerin düşük gelir düzeyinin neden olduğu kısır döngüyü kıramadığını belirtmiştir. Turizmin gelişmekte olduğu bölge ve ülkelerde turizmden elde edilen gelirlerin ekonomide önemli bir yere sahip olduğu düşünüldüğünde kalkınmanın gerçekleşmesinde turizmin yarattığı gelir etkisinin göz ardı edilmemesi gerekir.

Devletin turizmden elde ettiği gelirler genellikle vergiler şeklindedir. Havaalanı vergileri, turizmde kullanılan ithal mallardan alınan gümrük vergileri, vize ücretleri, turizm işletmelerinden alınan kurumlar vergileri ve çalışanlardan alınan gelir vergileri devlet gelirlerini artırıcı unsurlar arasından sayılabilir. Turizm dolayısıyla elde edilen çeşitli vergi türleri sayesinde artan ülke gelirleri, toplumun altyapı donanımları ve hizmetlerini geliştirmek için kullanılabilir ve genel ekonomik gelişmeye yardım edebilir. (Avcıkurt 2003: 29).

2.2. KALKINMA AÇISINDAN İSTİHDAMIN ÖNEMİ VE TURİZMİN İSTİHDAM YARATMA ETKİSİ

Emek yoğun üretim özelliği taşıyan turizm sektörü, istihdam açısından önemli bir sektördür. Turistlerin yapmış oldukları harcamalarının turizm sektörüne doğrudan istihdam yaratmasının yanında bu sektöre girdi veren diğer sektörlerle de dolaylı istihdam olanakları yaratma etkisi vardır. Bunun sonucu olarak; turizm, ülke ekonomisinde yarattığı istihdam etkisiyle ülkedeki toplam istihdamı etkilemektedir. Okavango Deltası'nda vahşi hayat kaynaklarıyla turizmde önde gelen destinasyonlarından biri olan Botswana'da 1997'de resmi olarak çalışanların sayısı 9.900'dür. Bu sayı Botswana'daki toplam işgücünün yaklaşık %4-5'ini oluşturmaktadır (Mbaiwa 2003: 452).

İstihdam etkisi, turizmin gelişmesine ve turizm talebinin yoğunluğuna bağlı olarak artar. Turizmin gelişmesine paralel olarak turistik tesis yatırımlarının artması, işgücü talebini artırdığı gibi, turizmin mevsimlik özelliğinin bir sonucu olarak talebin yoğunlaştığı dönemlerde turistik işletmelerde iş gücü talebi artar. Mevsim dışında ise, işgücü talebi azalmakla birlikte yine de bir devamlılık göstermektedir. Özellikle, gelişmekte olan ülkelerde turizm önemli istihdam olanağı sağlamaktadır. Turizm sektöründe istihdam oranının fazla olmasının dört ana nedeni vardır. Bunlar (Bull 1995:148);

- Emek yoğunluğu,
- Çok sayıda düşük ücretli iş alanı bulunması,
- Çok sayıda yarı zamanlı ve geçici iş alanının bulunması,
- Sezonluk yoğunluk.

Turizmin genel olarak, doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olmak üzere üç tür istihdam meydana getirdiği kabul edilmektedir (WTO 1995: 30).

Doğrudan İstihdam: Konaklama, yiyecek-içecek ve ulaştırma işletmeleri gibi turizm işletmelerinde doğrudan çalışanlar doğrudan istihdamı oluşturmaktadır.

Dolaylı İstihdam: Turizm sektörünü destekleyen ve ihtiyaç duyduğu ürün ve hizmetleri sağlayan sektörlerde çalışanlar dolaylı istihdamı oluşturmaktadır. Tarım, balıkçılık ve inşaat gibi.

Uyarılmış İstihdam: Doğrudan ve dolaylı istihdamla sağlanan gelirlerin harcanmasıyla oluşan ek istihdam uyarılmış istihdam olarak adlandırılmaktadır.

Turizm sektöründeki istihdama ilişkin verilere göre; Türkiye’de 2001 yılında turizm sektöründe 1 milyon 7 yüz bini doğrudan istihdam olmak üzere 2,5 milyon kişi istihdam edilmiştir. TÜRSAB Ar-Ge Departmanı tahminlerine göre, 2003 yılı sonu itibarıyla Turizm sektöründeki doğrudan istihdam 1 milyon 200 bini aşmıştır. Turizm sektörünün yarattığı dolaylı istihdamla birlikte sektördeki toplam istihdam 3 milyon sınırını geçmiştir (www.tursab.org.tr, 17.07.2007). Türkiye İstatistik Kurumu’nun hane halkı işgücü anketi sonuçları verilerine göre de; 2006 yılında hizmetler başlığı altında bulunan toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller bünyesinde 4 milyon 730 bin, 2007 Nisan itibarıyla de bu sayı 4 milyon 781 bin olarak gerçekleşmiştir (www.tuik.gov.tr, 17.07.2007). Dünya Seyahat ve Turizm Kurulu verilerine göre; 2006 yılında dünya genelinde 200 milyondan fazla insanın çalıştığı toplam işgücünün %8’ini, dünya GSMH’ sinin %10,3’ünü oluşturmaktadır. 2010 yılına kadarda turizm sektörünün dünya GSMH’ sinin %12’sini ve toplam işgücünün %9’unu oluşturacağı öngörülmektedir (WTTC 2006: 6–7).

Büyük itiş teorisini geliştiren R. Rodan teorisinde gizli işsizliğe değinerek özellikle tarım sektöründe çok düşük geliri olan ve çalışmalarının karşılığında çok düşük üretim artışı sağlayan gizli işsizlerin kalkınma için diğer sektörlerle kaydırılabileceğinden bahsetmektedir. Aynı zamanda A. Lewis’te ikili yapı teorisinde ekonomik ikiliği açıklarken gizli işsizlerin diğer sektörlerle aktarılmasını savunmuştur. Turizm sektöründeki istihdam yapısına bakıldığında tarım sektöründeki gizli işsizler turizm sektörüne kaydırılarak kalkınmaya katkı sağlayabilir.

Turizm talebinin belli dönemlerde yoğunlaşması yaz aylarında konaklama işletmelerinde doluluğun kapasitenin üzerine çıkmasına neden olmakta, düşük sezonda da odaların atıl kalmasına neden olmaktadır. Aynı şekilde seyahat sektöründe faaliyet gösteren tur operatörleri, seyahat acentaları ve havayolu şirketlerinde de mevsimsel talep dalgalanmaları görülmektedir. Turizm işletmelerinde yoğun sezonda istihdam edilen personelin bir kısmı, düşük sezonda işsiz kalmaktadırlar. Turizm mevsiminde tam istihdama yaklaşılmakla beraber, mevsim dışında istihdamın azalması toplumsal açıdan sosyal bir maliyet yaratmaktadır (Önal, Düzakın ve Çiftçi 2006: 26). Bu olumsuz etkinin azaltılması için turizm bölgelerinde, diğer turizm çeşitlenirinin de uygulanması gibi turizmin on iki aya yayılmasına yönelik politikalar uygulanması gerekmektedir.

Türkiye’de de turizm sektöründe çalışanlar birçok dezavantaja sahiptir. Birincisi işler genellikle düşük gelirli ve yüksek bir eğitim gerektirmeyen işlerdir (temizlikçiler, şoförler, garsonlar, satış elemanları vb). İkinci olarak da, turizm sektöründe işler sezonluktur ve çalışanlar ve aileleri için yıl boyunca güvenilir bir gelir kaynağı değildir. Bu yüzden turizm bir iş göçüne neden olmaktadır. Yaz aylarında iş arayanlar kıyı kesimlere giderken yılın kalan kısmında ise ya evlerine geri dönerler yada büyük şehirlerde iş aramaktadırlar (Seckelmann 2002: 88).

2.3. YATIRIMLARIN ARTIRILMASINDA TURİZMİN ROLÜ

Bir ülkeye veya bölgeye turizm talebinin olması, gelen turistlerin önemli harcamalarda bulunması ve bunların sonucunda olumlu yönde ekonomik ve sosyal sonuçların ortaya çıkması, devleti ve özel girişimcileri ülkeye veya turizmin potansiyelinin bulunduğu bölgeye daha fazla turist çekmek için turizm alanında yatırımlar yapmaya yöneltecektir. Yani turizm talebinin artması, talebin gerçekleştiği ülke veya bölgede turizm arzını da artıracaktır.

Turizmin yatırımları teşvik etkisinin yanı sıra ülkelerin turizm sektörüne yapacakları yatırımla elde edecekleri gelirin, diğer sektörlerde yapıldığı zaman elde edileceği öngörülen gelir ile kıyaslanmasına da turizmin fırsat maliyeti olarak adlandırılır. Bir ülkede iktisadi sorunun kendisini göstermesi, o ülkede kıt kaynakların alternatif kullanım olanakları arasında bir seçim yapılmasını gerekli kılmaktadır. Ancak, çeşitli kaynaklar arasında seçim yapılması seçilmeyen kaynakların feda edilmesi ya da kullanılmaması anlamına gelmektedir. Bir şeyden biraz daha fazlasını istemek, başka bir şeyden daha az miktara sahip olmayı gerektirir ki bu durum, ekonomi literatüründe fırsat maliyeti yada alternatif maliyet olarak adlandırılmaktadır. Kısaca bir malın fırsat maliyeti, o malın üretimini bir birim arttırmak için gereken kaynakları serbest bırakmak üzere, başka bir malın üretiminden vazgeçilmesidir (Bahar ve Kozak 2006: 48,148).

Bunlara göre, turizm sektöründe fırsat maliyeti özellikle turizmden iyi gelir elde edilen kesimlerde yüksek seviyededir. Bazı bölgelerde turizmin hızlı gelişmesi sonucu olarak orada yaşayan halk verimli tarım arazilerini turizm yatırımları için elden çıkarmış ve tarımsal üretim yapmamaya başlamışlardır. Buda zamanla tarım arazilerinin yok olmasına ve eskiden üretimi yapılan ürünlerin dışardan alınmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra kıyı kesimlerde balıkçılıkla uğraşanların zamanla, teknelerinde turistik geziler planlamaya başlamışlardır. Buda turizmin yarattığı fırsat maliyetinin bir göstergesidir.

Türkiye’de kamu sektöründe turizm yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı Tablo 2’de verilmiştir. Tablo 2’ye göre; kamu sektörü içinde turizm yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı 2004 yılında %0,7 iken, bu oran 2005 ve 2006 yıllarında %0,4 olarak gerçekleşmiştir. 2007 yılı içinde gerçekleşme tahmini %0,5’tir. Özel sektör içinde turizm yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı ise 2004 yılında %7,6 iken, bu oran 2005 yılında %7,9 ve 2006 yılında %7,3 olarak gerçekleşmiştir. 2007 yılı içinde gerçekleşme tahmini %7,2’dir.

Tablo 2: Türkiye’de turizm sabit sermaye yatırımları

YILLAR	2004	2005	2006 ⁽³⁾	2007 ⁽⁴⁾
Kamu Sektörü				
Toplam İçindeki Payları ⁽¹⁾	0,7	0,4	0,4	0,5
Yüzde Değişme ⁽²⁾	-15,6	-20,2	3,7	20,3
Toplam - Milyon YTL.	17.977	24.444	27.832	31.607
Özel Sektör				
Toplam İçindeki Payları ⁽¹⁾	7,6	7,9	7,3	7,2
Yüzde Değişme ⁽²⁾	25,0	20,0	5,0	4,0
Toplam - Milyon YTL.	60.805	73.204	93.300	105.778

Kaynak: DPT

(1) Cari Fiyatlarla

(2) 1998 Fiyatlarıyla

(3) Gerçekleşme Tahmini

(4) Program

2020 yılına doğru turizmde talep hacminin tüm dünyada 1.602 milyon kişi gibi çok büyük bir rakama ulaşacağı öngörülmektedir. Böylesi bir talep artışının arz cephesini de ciddi ölçüde sarsması ekonominin doğal mekanizması içinde beklenir bir durum olacaktır. Dolayısıyla talepteki genişleme arz piyasasında da şiddetli bir rekabeti beraberinde getirecek, hem dünyadaki diğer ülkelerin hem de Türkiye’nin yatırım kararlarını ve planlarını yeniden ve daha ciddi bir şekilde gözden geçirmelerine neden olacaktır. Çünkü turizm sektörü, Türk ekonomisinde önemli bir görev üstlenmiştir ve ilerleyen yıllarda ekonominin en önemli sektörü olmaya adaydır (Küntay 1992: 17).

Aynı zamanda turistik talebi karşılamanın temel koşulu altyapı bakımından (ulaştırma, kanalizasyon çalışmaları vb.) hazır olabilmektir. Dolayısıyla turizm gelirleri ile altyapı yatırımları arasında doğrudan sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Altyapı yatırımları devletin sosyal işlevleri içinde ele alınmakta ve görünmeyen hizmet olarak hem halkın yararlanması hem de ekonomik gelişme amacıyla gerçekleşmektedir. Turizmdeki gelişmelerin altyapıyı geliştirici ve yönlendirici bir etki gösterdiği söylenebilmektedir (Tosun, Timothy ve Öztürk, 2003: 142). Kalkınma yönünden bakıldığında da W. Rostow’da tarihsel büyüme aşamaları teorisinde,

hazırlık aşamasındaki geçiş toplumu sürecinde sosyal yatırımların özellikle alt yapı yatırımlarının ekonomik kalkınmada önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir.

2.4. KALKINMA, TURİZM VE ENFLASYON İLİŞKİSİ

Bir ekonomide fiyatlar genel düzeyi ve maliyetler sürekli olarak yükseldiği zaman enflasyon meydana gelir. Enflasyon döneminde bütün fiyat ve maliyetlerin aynı oranda yükseldiği söylenemez. Çok nadir olarak fiyatlar ve maliyetler birlikte değişir. Enflasyon dönemlerinde tüketici ve toptan eşya fiyatlarının ortalamaları olan fiyat endeksleriyle ölçülen fiyatlar genel düzeyinde bir yükselme meydana gelir (Parasız 2000: 1999). Gerek ekonomideki yarattığı etkiyle, gerekse de sezonluk karakteriyle turizm enflasyona neden olabilmektedir. Belirli bir sezon içinde kitlelerin yoğun olarak talep ettikleri yörelerde arzın aynı oranda gelişmemesi enflasyonist baskılara yol açmaktadır.

Genellikle bir ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin büyük bir bölümünün turizm sektörü tarafından kullanıldığı kabul edildiğinde, bu mal ve hizmet fiyatlarında turizm nedeni ile meydana gelen artışlar bölgesel açıdan dört grupta toplanabilir (İçöz ve Kozak 1998: 210–213). Bunlardan ilki, tam istihdam düzeyinde toplam talebin toplam arzdan fazla olması sebebiyle ortaya çıkan ***talep enflasyonu***dur. Kısa dönemde turistik arzın inelastik oluşu nedeniyle bölgeye olan talebi karşılayamayan arz kaynakları enflasyona neden olmaktadır. Diğeri de, üretimin ekonomik ve sosyal maliyetinin yükselmesinde veya müteşebbisler ya da devlet tarafından fiyatların üretim maliyetlerinin bir fonksiyonu olarak sağlanmasından ileri gelen ***maliyet enflasyonu***dur. Maliyet enflasyonu turizmde üretim faktörlerinin fiyatlarında, sektördeki işgücü talebinin işgücü arzından fazla olması, sektörde kullanılan kredilerin faiz oranlarının yükselmesi, kötü hava koşulları nedeniyle tarım ürünlerinin maliyetlerinin artması, devalüasyon nedeniyle dışalım mallarının fiyatlarındaki artış gibi nedenlerle meydana gelen artıştır. Üçüncü gruptaki enflasyon türü, ***talep artışı ile birlikte maliyetlerin yükselmesi nedeniyle***

meydana gelen enflasyondur. Özellikle yurt dışına çıkışların ekonomik maliyetinin arttığı dönemlerde ve yerli halkın alım gücünün yükselmesi durumunda iç turizm talebinin turistik bölgelerde yoğunlaşması bu tür enflasyonu arttırmaktadır. Son olarak da bölgesel açıdan turizmin yarattığı enflasyon, *yatırım-talep dengesizliğinin neden olduğu enflasyondur.* Yatırımların talebi karşılayamaması durumunda talebin arzı aşması nedeniyle fiyat yükselmeleri meydana gelerek enflasyona neden olur.

İç turizm açısından bakıldığında zaman, enflasyon nedeniyle artan fiyatlar turizm talebinin satın alma gücü üzerinde olumsuz etki yaparak reel gelirlere de bir düşme meydana getirir. Bu da, iç turizm hareketlerinde ve turistik tüketim harcamalarında düşmeye yol açar. Dış turizm açısından ise, ulusal paranın değeri enflasyon oranına paralel olarak düşürüldüğü sürece dış turizm talebinin fazla etkileneceği söylenemez. Ancak enflasyon oranının devalüasyon oranının üzerine çıkması durumunda dış turizm talebinde de fiyata bağlı olarak bir gerileme görülebilir (Kozak, Kozak ve Kozak 2000:94). İngiltere’de yaşayan bir kişinin tatil seçenekleri arasında ikisi de Akdeniz ülkesi olan Fransa ve İtalya varsa, Fransız Frankı Sterlin karşısında değer kazanır, Liret aynı kalırsa İngiliz turist tatil tercihini İtalya’dan yana kullanacaktır (Sinclair ve Stabler 1997: 23–24).

2.5. GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER AÇISINDAN ÖDEMELER DENGESİ VE TURİZM

Ödemeler bilançosu bir ülkenin diğer ülkelere yaptığı ödemelerle yabancı ülkelere elde edilen gelirlerinin belirlenmesinde kullanılmaktadır. Ödemeler bilançosu, bütün ülkelerin üzerinde önemle durdukları ekonomik bir kavramdır. Bir ülkenin ekonomik amaçlı başka ülkelerle yapmış olduğu her türlü alışveriş bu bilançoda yer alır ve ülkenin ekonomik performansını gösterir. Hizmetler sektörünün bir alt dalı olan turizm sektörü kapsamındaki gelir ve giderler görünmeyen kalemler hanesinde yer almaktadır (İçöz ve Kozak 1998:186). Gelişmekte olan ülkelere, ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için temel şart dışsattımın artırılmasıdır.

Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerin turizmi ekonomik kalkınma aracı olarak kullanmak isteme nedenlerinden birisi; turizmin görünmeyen dışsatım olarak söz konusu ülkeler için önemli miktarda gelir yaratması olduğu söylenebilir Birçok ülke için önemli miktarlarda görünmeyen dışsatım geliri sağlayan turizm, diğer dışsatım sektörlerinden farklı özelliklere sahiptir. Bu özellikler şu şekilde sıralanabilir:

- i. Bankacılık ve sigortacılık sektöründe olduğu gibi turizm sektöründe de bir yerden başka bir yere gönderilen somut bir ürün söz konusu değildir. Gerçekte turizm, müşterinin ürünün üretildiği yere gelip bizzat ürünü tükettiği birkaç sektörden birisidir. Seyahat ve turizm işletmeleri birleştirilmiş tur paketlerinde kendilerine ait olmayan ürünlerin dışında ticari olmayan ve yarar sağlayan ürünleri geliştirirler (Bull 1998: 4).
- ii. Turizmin görünmeyen ihracat olarak bir başka özelliği, ülkenin sahip olduğu uluslararası ulaştırma işletmelerinin ödediği navlun hariç ülke turistik ürün dışsatımı için herhangi bir navlun ödememektedir (Mathieson and Wall 1993: 38–39, Akt. Unur 2000: 4).
- iii. Turizm ürününün birçok parçadan oluşması nedeniyle turizm, ulusal ekonomi içindeki birçok sektörü etkilemektedir. Parçalanmış sistemde turistik hizmetlerin ulaştırılmasında her aşama farklı bir organizasyonun sorumluluğu altındadır. Örneğin havayolu ulaştırmasında, seyahat acentası, havayolu şirketi ve personeli, catering şirketi, bagaj görevlileri, kabin temizlik ekibi bu hizmetin parçalarını oluşturmaktadır (Cooper ve arkadaşları 1998: 355).
- iv. Turizm sayesinde dışsatımı olanaklı olmayan jeo-ekonomik varlıklar, sosyo - kültürel varlık, değer ve olaylar ile spesifik bazı hizmetlerin dışsatımı yapılmakta ve ülkeye döviz girişi sağlanmaktadır(Mathieson and Wall 1993: 38–39, Akt. Unur 2000: 4).

- v. Turizm sektörü değişken bir özelliğe sahiptir. Sadece mevsimsel değişikliklerden değil, politik istikrarsızlıklardan, dövizdeki dalgalanmalardan, moda ve ekonomik gelişmelerden etkilenmektedir (Nagle 1999: 9).
- vi. Turizm ürününün bir başka özelliği ise ürün pazarlanmasındaki farklılıktır. Diğer dışsattım ürünleri fuarlarda somut bir ürün olarak sergilenebilirken, soyut nitelik taşıyan turizm ürünü sergilenememektedir. Acentalar aracılığı ile satılan turizm ürünü sözlü tanıtım ve poster, slayt, film, broşür vb. gibi görüntülü araçlar yardımıyla satılır(Mathieson and Wall 1993: 38–39, Akt. Unur 2000: 4).
- vii. Tüketiciler satın aldıkları turizm ürününe hiçbir zaman sürekli olarak sahip olamazlar. Ancak sadece geçici bir süre için sahip olabilmektedirler. Örneğin havayolu şirketinden uçuş için yer satın almak, müzede geçirilecek zaman için ödenen ücret gibi (İçöz 2005: 51).
- viii. Turizm sektöründe üretilen hizmetler üretildiklerinde tüketilmezlerse, bunları sonradan tüketmek mümkün olmaz. Bir otel işletmesinin o gün satamadığı bir yatağı başka bir gün satması mümkün değildir (İslamoğlu ve diğerleri 2006: 20).

Uluslararası turizm hareketleri nedeniyle elde edilen dövizler, daha çok döviz arzı ve talebi üzerinde etkili olmaktadır. Bu etki, dışarıya turist gönderen ülkenin döviz talebi, turist kabul eden ülkenin ise döviz arzını artırıcı rol oynamakta ve sonuçta ödemeler dengesi üzerindeki etki olarak belirginlik kazanmaktadır. Bunun sonucunda turizm gelirleri ile turizm giderleri bir ülkenin dış turizm bilançosunu oluşturmaktadır. Yabancı turistlerin yaptıkları her türlü turistik harcamalar dış turizm bilançosunun aktifinde, vatandaşların dış ülkelerde yaptıkları turistik harcamalar ise bilançonun pasifinde yer almaktadır. Aktif ve pasif toplamalarının karşılaştırılması sonucu, bilançonun değerlendirilmesi yapılır. Dış turizm bilançosunu oluşturan kalemler Tablo 1’de örnek dış turizm bilançosunda gösterilmiştir.

Tablo 3: Dış turizm bilançosu

Aktif Dış Turizm (Turizm Gelirleri)	Pasif Dış Turizm (Turizm Giderleri)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Turistlerin ülkedeki konaklama, ulaştırma, yeme-içme, eğlence vb. ödemeler, 2. Turistik tüketim malları ve hediyelik eşya dışsatımı, 3. Turizm amaçlı dış yatırımlar ve ülkeye kar transferleri, 4. Yabancıların kiraladıkları turizm amaçlı tesisleri kira gelirleri, 5. Yabancı personelin eğitimi için yapılan ödemeler, 6. Yabancıların ülkedeki turizm amaçlı reklam ve tanıtım harcamaları, 7. Yabancı turizm işletmelerinden alınan komisyonlar, 8. Yabancıların ülkedeki banka ve sigorta kuruluşlarına yaptığı ödemeler, 9. Diğer döviz girdileri. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Vatandaşların ülke dışındaki konaklama, ulaştırma, yeme-içme, eğlence vb. ödemeler, 2. Turistik tüketim malları ve hediyelik eşya dışsalımı, 3. Turizm amaçlı yabancı sermaye yatırımları ve ülke dışına kar transferleri, 4. Yabancı ülkelerdeki turizm amaçlı kiralanan tesislere yapılan ödemeler, 5. Yabancı ülkelerdeki personel için yapılan eğitim giderleri, 6. Yabancıların ülkelerde yapılan turizm amaçlı reklam ve tanıtım giderleri, 7. Yabancı turizm işletmelerine ödenen komisyonlar, 8. Yerli işletmelerin dış ülkelerdeki banka ve sigorta kuruluşlarına yaptığı ödemeler, 9. Diğer döviz çıktıları.
<i>Toplam Gelirler</i>	<i>Toplam Giderler</i>

Kaynak: Orhan İçöz ve Metin Kozak (1998): Turizm Ekonomisi, Ankara, Turhan Yay.

Turizm, özellikle ülkelerin döviz gelirlerini artırıcı özelliğiyle ödemeler dengesini ayarlama da önemli bir yere sahiptir. Dünya Turizm Örgütü verilerine göre; yetmiş beş ülke 2006 yılında uluslararası turizm hareketlerinden 1 milyar dolardan fazla gelir elde etmiştir. Dünya genelinde ise uluslararası turizmden elde edilen gelir 57 milyar dolar artarak 2006 yılında 733 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (WTO 2007: 13). 2007 yılında da uluslararası turizm hareketlerine katılan turistlerin sayısında 2006 yılına göre 52 milyon artış olmuştur. Toplamda ise turist sayısı yaklaşık 900 milyona ulaşmıştır (WTO 2008: 1). Bu yüzden turizm özellikle ihracat gelirleri az olan ülkeler için turizm yoluyla elde edilen döviz gelirleri önem taşımaktadır.

Gelişen ülkelerde, yatırım mallarının ithalatının hızla artması karşısında döviz ihtiyacı da o oranda büyümektedir. İhracat ithalattaki döviz ihtiyacını karşılayamadığı için ticaret açığı büyümesi, ülkenin aleyhine olmaktadır. Bu durumda görünmeyen ihracat ve ihracat olarak, turizmin döviz girdisi, ülkelerin dış ticaret açığını kapatmada büyük etken olmaktadır. Diğer taraftan, turizm hareketleri ödemeler dengesi fazla veren ülkeler için de önemli bir araç konumuna gelmiştir. Ödemeler dengesinin fazla vermesi aynı zamanda vatandaşların ülke içinde mal ve hizmetlere yönelik talebini de artırmaktadır. Sonuçta bu, ülkedeki enflasyon oranının yükselmesine neden olabilmektedir (Avcıkurt 2003: 25). 1966 yılında İngiliz Hükümeti turizm hareketlerindeki dengesizlikten kaygılanarak yurt dışına çıkarılan milli para biriminin miktarını 50 £ ile sınırlandırmıştır. Sonuç olarak İngiliz turistlerin harcamaları belirgin ölçüde azalmıştır. Benzer şekilde ABD’de ödemeler dengesini bahane göstererek deniz aşırı seyahatleri azaltmaya yönelik engelleyici önlemler almıştır. Buna karşılık Japonya ise uluslar arası ticaretten kaynaklanan fazlasını azaltmak için turizm faaliyetlerini bir araç olarak kullanmıştır. Bu amaçla Japonya’ya sokulmasına izin verilen gümrüksüz malların yasal sınırını 100.000 Yen’den 200.000 Yen’e çıkararak Japon turistlerin gittikleri yerlerdeki harcamalarını arttırmışlardır. Bunun dışında çeşitli teşviklerle yurt dışına seyahatleri arttırmışlardır (Mihalic 2002: 91–92). Amerika’da ise bu sınır ülke dışında 48 saatini geçirenler için 800 dolardır (Mak 2004:101).

Meksika’da da 1994 yılında pesoda devalüasyonla birlikte iç turizm gelirlerinde bir artış sağlanmış ve Meksikalı turistlerin yurt dışına çıkışlarında önemli bir düşüş olmuştur. 1997 yılında turizmden kazanılan 3,7 milyar doların üstündeki gelir ödemeler dengesindeki açığı önemli derecede azaltmıştır (Brenner ve Aguilar 2002: 507).

Yurt dışına çıkışlardaki döviz harcamalarındaki kısıtlamalar sadece turistlerin seyahatlerinde ne kadar uzağa gittiklerini ve ne kadar harcadıklarını etkiler. Yasaklamalar ise doğrudan seyahatleri etkileyebilir. Fransa ve Yeni Zelanda’da geçmişte ödemeler dengesi için yurtdışına çıkışları kontrol altına almıştır. Önceleri doğu bloğu ülkeleri için tatil ya yurtiçi destinasyonlar ya da blok içi

destinasyonlarken, ideolojik ve politik nedenlerle komünizmin yıkılmasının ardından doğu bloğu vatandaşlarına tatil için blok dışına çıkmaları için izin verilmiştir (Mak 2004:101).

Türkiye’de de yurt dışına çıkışları kısıtlamak amacıyla 2001 ekonomik krizi sonrası yurt dışına çıkış yapan (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti hariç) Türk vatandaşlarından çıkış başına 50 Dolar harç alınması kararı alınmıştır. Daha sonra 2002 yılında bu tutar 70 YTL olarak belirlenmiştir. Son olarak 2007 yılı itibariyle, uygulanan geniş muafiyet uygulaması nedeniyle elde edilen gelirlerin düşük olması nedeniyle yeni düzenlemelerle 15 YTL olarak değiştirilmiştir.

2.6. TURİZMİN BÖLGELERARASI DENGELİ KALKINMAYA ETKİSİ

Turizm, kullanışlı bir bölgesel gelişme aracı olarak bölgesel kalkınmayla yakından ilişkilidir. Ekonomik gelişme ve iş yaratmanın bir aracı olan turizm politikası, günümüzde bölgesel gelişme ve bölgenin mirasının korunması ve geliştirilmesi için bir araç olmaya başlamaktadır. Turizmin gelişmesi özellikle kırsal alanlarda çok sayıda mal ve hizmet sağlayıcı için oldukça çekici fırsatlar sunarak, ekonomik büyüme ve iş yaratmanın en büyük kaynaklarından birisi haline almaktadır. Turizm aynı zamanda en geri kalmış bölgelerin entegrasyonun da ve bu bölgelerde büyümenin sağladığı olanaklardan eşit şekilde yararlanmalarını sağlamada bir araç olarak da kullanılabilir (www.oecd.org, 21.07.2007). Özellikle geri kalmış yada sanayi yatırımları için uygun olmayan bölgelerde tarihi ve doğal değerler kullanılarak turizm önemli bir gelir kaynağı olabilmektedir. Kalkınma sürecinde de bölgelerarası kaynakların dengeli dağılımı önemli bir yer tutmaktadır. R. Rodan’da az gelişmiş ülkelerin kalkınmasının bir yolunun emek fazlasının olduğu geri kalmış bölgeden, sermaye fazlasının olduğu gelişmiş bölgeye emek göçü olduğunu savunmaktadır.

Turizmin ana hammaddelerinden olan tarih, kültür, doğal güzellikler turizm faaliyetleri sonucunda parasal değere sahip olurlar. Buda turizmin yoğun olarak etkin olduğu bölgelerde yaşayan halk için bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. Turizmin gelişme imkanı olmadığı bölgelere, turizm faaliyetleri sonucunda kazanılan gelirin aktarılması, orada yaşayan halkın refah düzeyinin yükselmesine yardımcı olmaktadır. Böylece gelir paylaşımı sayesinde dengeli bir gelişme sağlanacaktır. Bunun dışında turizm bölgelerine gelen turistler sayesinde, döviz gelirleri artacak, bölgenin alt ve üst yapısını geliştirecek ve yeni sektörlerin ortaya çıkmasını sağlayarak istihdam yaratacaktır.

Turizmin alt yapı ve üst yapı üzerine etkisi, bölgelerarası dengeli kalkınma bakımından önem arz etmektedir. Herhangi bir bölgeye üst yapının ve buna bağlı olarak ikinci derecede alt yapının da turizme bağlılığın fazla olduğu varsayılırsa, bölge kalkınması bakımından turizmden bahsedilebilmektedir (İncekara 2001: 27-28).

Turizm faaliyetlerinin ülkenin az gelişmiş bölgelerinde artması o bölge ekonomisini de canlandırmaktadır. Önceleri Meksika'nın az gelişmiş bölgesi olan Baja Kaliforniya Yarımadası'nın güneyi ve Karayip kıyıları Ulusal Turizm Tanıtma Fonu tarafından yapılan yatırımlarla önemli turist destinasyonlarından biri olmuştur. O bölgelerde 1986'dan 1997'ye toplam yatak kapasitesi içindeki payı %9,3'ten %14,4'e çıkmıştır. Yeni turizm bölgeleri yerel destinasyonların durgunluğunu azaltırken kapasite miktarını ve kaliteyi arttırmaktadır (Brenner ve Aguilar 2002: 513).

Turizm bir bölgede yeni yatırımlar, yeni istihdam olanakları yaratsa da, yerel ekonominin diğer sektörlerin gelişmesini engelleyerek turizme bağımlı hale getirebilmektedir. Ekonomik yapısı itibariyle oldukça hassas bir sektör olan turizme bağımlı olan ülkelerde, turizm talebinin olası etkenlerle (terör, doğal afet, salgın hastalık, ekonomik krizler, vs.) başka ülkelere yönelmesi sonucu ülkeye gelen turist sayısında önemli oranda düşüşlerin olmasına neden olmakta, sonuçta turizmden elde edilen gelirlerin azalmasına neden olmaktadır. Ekonomik anlamda ülkeler için

önemli yer tutan turizm sektörünün bu hassas yapısı nedeniyle ülkelerin turizmin geliştirilmesi konusunda sektörel dengelere dikkat etmeleri gerekmektedir.

Türkiye’de 1998 yılında PKK’nın İstanbul’da Trene Saldırısı, 1999 yılında Abdullah Öcalan’ın yakalanmasıyla Avrupa ülkelerinin riskli ülke kampanyası, İstanbul Göztepe Mavi Çarşı’ya saldırı, Marmara ve Düzce depremleri sonucu 1999 yılında gelen turistlerin sayısında %21, turizm gelirlerinde de %27’lik bir gerilemeye neden olmuştur. Buda turizmin diğer sektörlerle nazaran; ekonomik, doğal ve sosyal olaylara karşı hassasiyetinin bir göstergesidir. Bu nedenle, etkilerin en aza indirilebilmesi için sadece turizmin etkin olduğu bölgelerin dışında diğer sektörlerinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.7. TURİZMİN DİĞER EKONOMİK SEKTÖRLERLE İLİŞKİSİ

Ekonomiye önemli katkılar sağlayan turizm sektörü yapısı itibariyle tarım, sanayi ve hizmetler sektörüyle ilişki içindedir. Ülke ekonomisinde iç ve dış turizm hareketlerinin yarattığı tüketim-gelir hacmi özellikle tarım sektöründe ve turizm sektörü ile birlikte diğer sektörlerde de bir canlanma ve harekete neden olur. Bilindiği gibi, ekonomide sektörlerin birbirlerine sağladıkları mal ve hizmet miktarı ile üretim miktarı arasındaki ilişkiler en geniş anlamda, sektörler arası bağımlılık olarak adlandırılmaktadır. Ekonomide sektörler arası ilişkinin biçimi ve yönü girdi-çıkıtı tabloları yardımıyla incelenebilmektedir (Önal, Düzakın ve Çiftçi 2006: 47). Yapılan girdi-çıkıtı analizlerine göre, turizm sektörünün girdi kullanımını yoluyla uyardığı kendisi dahil 37 tane alt sektör bulunmaktadır. Bu sektörlerden 23’ünün imalat sanayi sektörü olduğu belirlenmiştir. Turizm sektörünün en yüksek oranda girdi kullandığı sektörler başında hayvancılık sektörü olmak üzere, toptan ve perakende ticaret, karayolu taşımacılığı, tarım, kişisel ve mesleki hizmetler, alkollü içkiler ve şeker üretimi sanayileri bulunmaktadır (Egeli 1997:132).

Turizmin tarım sektörü üzerindeki en önemli etkileri, sektörel gelir ve istihdam üzerinde görülür. Turizmin tarım sektörü üzerindeki gelir yaratıcı etkisi iki açıdan değerlendirilebilir (İçöz ve Kozak 1998: 238):

- Turistik bölgelerde artan turizm talebine paralel olarak, turistlerin yeme içme ihtiyacını karşılayan tarım ürünlerine olan talebin artması sonucu, tarım sektöründe yer alan kişilerin ürünleri daha iyi değerlendirilir ve böylece bu kişilerin gelirlerinde de artış olur.
- Kırsal turizmin gelişmesi ile turistik bölgelerde arazi sahibi olan yöre halkı bu arazilerin kamp alanı olarak turizme açılması sayesinde ek bir gelir elde etme olanağına kavuşur.

Turizmin özellikle kırsal alanlarda gelişmesiyle beraber ikinci konut yapımı ve satın alımında da artışlar söz konusu olmakta, bu ise turizm bölgelerindeki yerel ekonomiler üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmektedir. Toprağın turizme ayrılması, başka önemli gereksinimler, örneğin tarım için kullanılmasını engellemektedir. Ayrıca insan gücünün turizme kayması, tarımın gerilemesine ve tarımsal üretimin düşmesine neden olmaktadır (Doğan 2004: 146).

Turizmin sanayi sektörü üzerinde etkileri, ağırlıklı olarak tüketim malı ve ara malı üreten sanayilerde ortaya çıkar. Yatırım malı üreten sanayiler üzerinde ise zayıf bir etkisi vardır. Turistik ihtiyaçların yönlendirdiği talebe uyum sağlamak amacıyla, turistik tüketimin de etkisiyle, gıda ve içki sanayilerinde üretilen malların turistik standartlara uygun olmasına çalışılır ve bu malların üretiminde artış meydana gelir. Yine turistik tüketim ihtiyacını karşılamak amacıyla örneğin deri, deri mamulleri gibi ara malı üreten sanayilerde de bir canlanma görülür. Turizmin sanayi sektörü üzerindeki etkisi, turistik yatırımların artması ile birlikte bu yatırımlarda kullanılan sanayi malları üzerinde görülür. Bunlar, alt yapı ve üst yapı yatırımları için gerekli araç ve gereçler, inşaat malzemeleri, tarıma dayalı sanayiler, bilgi teknolojileri olarak sıralanmaktadır (İçöz ve Kozak 1998: 239–240).

Turizm sektörü tarım ve sanayinin yanı sıra kendisinde içinde yer aldığı hizmetler sektörü üzerinde de etkileri bulunmaktadır. Bu etki, günlük tüketimle ilgili hizmet sunanlar, sağlık ve güvenlik, kamu, ulaşım, kuyumcu, parfümeri, antikacı gibi lüks tüketime yönelik hizmet verenler, animasyon ve rekreasyon faaliyetleri üzerinde gelişme yönünde olmaktadır.

2.8. KALKINMADA SOSYO-KÜLTÜREL GELİŞMENİN ÖNEMİ VE TURİZMİN ETKİSİ

Turizm ekonomik bir olay olduğu kadar farklı sosyal ve kültürel yapılara sahip toplumların birbiriyle ilişkiler kurmasına; farklı bilgi, görgü, gelenek ve kültür düzeyleri arasında bir etkileşime ve bunların sonucunda sosyal yapının, kültürel anlayışlarının ve giderek toplumsal davranış kalıplarının değişmesine yol açan sosyal bir olaydır (Özdemir 1998: 192). Bu yönüyle turizm, toplumlar üzerinde yalnızca ekonomik değil, çok yönlü yapısı nedeniyle sosyal, kültürel ve psikolojik etkilere sahiptir.

Bu süreç içinde turizm hareketlerinin etkin olduğu toplumlarda turizmin sosyo-kültürel etkileri olumlu ve olumsuz olmak üzere iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Turistlerin bir ülke veya bölgeye gelmesiyle birlikte istihdamın, girişimciliğin artışı, kadınların iş hayatına girmesi gibi etkilerinin yanında, turistler beraberinde farklı değerleri taşımakta, aile yaşantısı ve davranışlarını etkilemektedir. Turistler ve yerel halk arasındaki etkileşim hem yeni fırsatlar yaratırken hem de olumsuz yönde etki yaratacaktır. Bu durum Tablo 4'te gösterilmiştir.

Daha öncede belirtildiği gibi turizmin etkin olduğu yerlerde yeni mesleklerin ortaya çıkması, yeni eğlence alanlarının oluşması yoluyla o bölgede yaşam standartları yükselebilmektedir. Ayrıca turizm faaliyetleri yöre halkının yeni insanlarla tanışmasını, onlarla arkadaşlık etmesini ve tanınmasını sağlayarak, yeni kültürlerle tanışmalarını sağlayarak turistlerin yaşam biçimleri ve dünya hakkında

görüş sahibi olmaktadır. Böylelikle kişileri evrensel düşünmeye yöneltmektedir. Aile içi demokratikleşme sağlanmakta, geleneksel aile yapısının katılığı azalarak kaybolmaktadır. Kadının iş hayatına girmesiyle, kendine öz güvenleri artmakta ve aile içindeki kararlara katkısı olmaktadır. Toplumda eğitim bilinci artarak, eğitime verilen önem artmaktadır. Yerel halk gelen turistlerin dillerini öğrenmek için çaba sarf etmektedirler.

Tablo 4. Turizmin olumlu-olumsuz sosyo-kültürel etkileri

TURİZMİN SOSYO-KÜLTÜREL ETKİLERİ	
OLUMLU	OLUMSUZ
<ul style="list-style-type: none"> • Yaşam kalitesini artırır. • Yerel halk ve turistler arasında diyalog sağlar. • Değerler ve geleneklerde pozitif değişim yaratır. • Kültürlerarası değişimi geliştirir. • Farklı toplumlarla tanışmayı sağlar. • Ev sahibi toplumların kültürel kimliğini korur. • Tarihi ve kültürel değerlere olan talebi artırır. • Sosyal farklılıklara karşı hoş görüyü artırır. • Toplum içinde eğitim oranının artmasını sağlar. • Barış kültürünü yaygınlaştırır. 	<ul style="list-style-type: none"> • Alkol kullanımı ve kumarı artırır. • Küçük yaşta içki kullanımını artırır. • Suç işleme ve uyuşturucu gibi ahlaki bozulmalara yol açar. • Kaçakçılığı artırır. • Dilde ve kültürde bozulmaya neden olur. • Turizm faaliyetlerinin olduğu yerlere göçü artırır. • Değerlerde ve geleneklerde olumsuz gelişmelere yol açar. • Aile yapısında bozulmalara neden olur. • Kültürel çatışmaya neden olur. • Kültürel değerleri yozlaştırır. • Demonstrasyon (gösteriş) etkisi yaratır.

Kaynak: Glenn Kreag (2001): The Impacts of Tourism, Minnesota, Minnesota Sea Grant.s.15.

Uluslararası turizmin gelişmesiyle farklı kültürlerle ilişkilerin artması bazı tehditleri ortadan kaldırmaktadır. Yerel sosyal ve kültürleri birbirlerine yaklaştırmakta, barış için yeni fırsatlar ortaya koymakta, farklı toplumların ve ulusların yakınlaşmasına yardımcı olmaktadır. Turizmin bu etkisi hem turistleri hem de yerel halkı etkilemektedir (Brunt ve Courtney 1999: 494–495).

Bölgede turistik faaliyetlerin artmasıyla okullar, kütüphaneler, sağlık kuruluşları, internet kafeler yeni yapıların oluşması yerel halka fayda sağlamaktadır. Bunun yanı sıra turistlerin bölgeye gelmesindeki temel etken yerel kültürel yapıya, turizm tükenmeye başlayan gelenekler ve el sanatlarının korunmasına yardımcı olabilmektedir. 1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle Özbekler yerel kültürlerini tanıtmak için birçok müze ve tarihi eseri elden geçirmiş ve ziyarete açmıştır. Ayrıca Semerkant, Buhara ve Harezmi gibi Özbekistan'ın önemli şehirlerinde turistik hareketler ağaç oyma, bakır dövme, el yapımı ipek halı gibi geleneksel el sanatlarının korunmasında ve tarihi eserlerin onarımında önemli katkı sağlamıştır (Mirbabayev ve Shagzatova, www.grips.ac.jp, 27.08.2007).

Turizmin olumlu etkilerinin yanı sıra olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Turistik bölgelerdeki rahat ortam yasal olmayan olaylarında artmasına neden olmaktadır. Küçük yaşta alkol kullanımı artmakta, kumar, hayat kadınlığı gibi toplumda olumsuz davranışlar oluşmaktadır. Günlük konuşma diline birçok yabancı kelime girerek dilin yapısı bozulmaktadır. Gelen turistlere yerel ürün olarak makine üretimi standartlaştırılmış, değeri olmayan ürünlerin sunulması, ucuz olan ürünlerin pahalıya satılması yerel halkın ahlaki, kültürel değerlerinde ve sanatında yozlaşmaya; yerel halkın çocukları ve gençlerinin turistlerin davranışlarını benimsemesi de kuşak çatışmalarının artmasına, yabancı kültürle kendi kültürü arasında sıkışan bir kuşağın ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Tazmanya, Coles Koyu'nda yapılan toplum üzerinde turizmin sosyal etkileri araştırmasında katılımcıların büyük çoğunluğunun turizmin sosyal etkileri konusunda kesin bir karara sahip olmadıkları belirlenmiştir. Araştırmaya göre; turizmin gelişmesinin refah artışının sağlanması, farklı insanlarla tanışma ve ekonomik büyümeyi sağlaması gibi olumlu etkilerinin yanında araştırmada en az yüzdeye sahip olan trafikte artış, küçük alanlarda daha çok araç nedeniyle gürültünün artması ve plajda yer kalmaması turizmin yarattığı olumsuz etkiler olarak belirtilmiştir (Fredline ve arkadaşları 2005: 5).

III. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TURİZMİN KALKINMA ÜZERİNE ETKİSİNİN ANALİZİ

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde, turizm sektörünün ekonomik kalkınma üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini belirlemeye yönelik yapılan araştırmanın bulguları ve değerlendirmeleri yer almaktadır. Araştırmaya bağlı olarak ulaşılan sonuçlar ve geliştirilen öneriler, sonuç kısmında sunulmaktadır.

3.1. LİTERATÜR TARAMASI

Mevcut yazın incelendiğinde, turizmin bölgesel ve ulusal ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerine yönelik yerli ve yabancı çalışmaların bulunduğu görülmüştür. Bu çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Kim ve diğerleri (2006: 925–933) turizmin gelişmesi ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi Tayvan örneğiyle incelemişlerdir. Turizm ve kalkınma arasındaki ilişkiyi açıklamak için gayri safi milli hasıla ve gelen turist sayısı ile Granger nedensellik testi yapmışlardır. Analiz sonuçlarına göre turizm ve kalkınma birbirini olumlu yönde etkilemektedirler.

Öte yandan Eliott ve Mann (2005: 1–11) “Kalkınma, Yoksulluk ve Turizm Sahra Altı Afrika’da Görüşler ve Etkileri” çalışmasında turizmin yoksulluğu azaltmada bir yol olup olmadığı ve kalkınmaya yardım için izlenen metotların turizm stratejilerince desteklenip desteklenmediği araştırılmıştır. Çalışmaya göre; Sahra Altı Afrika’da turizm önemli bir yere sahiptir ve bölgedeki ülkelerde ekonomik

büyümeye katkı sağlamaktadır. Ancak birçok durumda ise turizmin yoksulluk üzerinde fark edilebilir etkisi bulunmamaktadır.

Skerritt ve Huybers (2005: 23–43) uluslararası turizmin ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerini belirlemeye yönelik Türkiye'nin de içinde olduğu ekonomisi gelişen otuz yedi ülke üzerinde ampirik bir çalışma yapmışlardır. Bu amaçla uluslararası turizmin bu ülkelerde kişi başına milli gelir üzerindeki etkisini belirlemek için model oluşturmuşlardır. Sonuçta, analize katılan ülkeler için turizmin milli gelir üzerinde olumlu etkisinin olduğunu bulmuşlardır.

Kar ve diğerleri (2004: 87–112) turizmin ekonomiye katkısını ele almak, Türkiye'yi diğer ülkelerle karşılaştırarak turizm sektöründeki yerini dünya ölçeğinde görmek ve yapılan yatırımları, elde edilen gelirleri ve gelen turist sayısını belirleyen etkenleri belirlemek amacıyla ampirik bir çalışma yapmışlardır. Çalışmada 1980–2000 dönemine ait yıllık turizm yatırımları, turizm gelirleri, yabancı turist sayısı ve turizm işletme belgeli yatak sayısına ait istatistiksel veriler kullanılarak model oluşturmuşlardır. Araştırmaya göre; turizm yatırımlarının ülkeye gelen turist sayısı üzerinde önemli bir etkisinin olduğu, gelen turist sayısının da ülkenin turizm gelirleri üzerinde aynı etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Çımat ve Bahar (2003: 1–18) turizm sektörünün Türkiye ekonomisi içindeki yeri ve önemi, gelişimi ve temel ekonomik büyüklükler açısından durumunu ikincil veriler kullanarak analiz etmişlerdir. Araştırmada, turizmin 1980 yılından günümüze büyük bir gelişme gösterdiği ve Türk ekonomisinin en önemli sektörlerinden biri olduğu gözlenmiştir.

Tosun ve diğerlerinin (2003: 133–161) Türkiye'de turizmin gelişmesi, ulusal kalkınma ve bölgesel eşitsizlik isimli çalışmasında turizmin etkilerinin Türkiye özelinde kalkınma üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmada turizmin etkileri ve bölgesel olarak dağılımları incelenmiştir. Araştırmaya göre turizm; Türkiye ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Döviz ihtiyacını karşılamada ve istihdam için turizm devlet tarafından önemli bir sektördür. Ayrıca ekonomik büyüme,

bölgelerarası dengeyi sağlama ve yoksulluğu ortadan kaldırmada turizmin Türkiye için bir araç olarak kullanıldığı görülmüştür. Türkiye’de turizm sadece ekonomik büyüme stratejileri için alternatif olarak değil, aynı zamanda avrupalılaşmada sosyal değişim ve uluslararası politik stratejilerde avrupalı insanların gözünde olumlu bir imaj yaratmak için bir araç olarak benimsenmektedir.

Binns ve Nel (2002: 235–247) “Güney Afrika’da Bölgesel Kalkınma Stratejisi Olarak Turizm” adlı çalışmasında, KwaZulu-Natal ve Western Cape’teki gibi turizm temelli kalkınma girişimleri; üretim ekonomisinin gelişimi, yoksulluğun azaltılması ve ırk ayrımının ve eşitsizliğin tanımlanması bağlamında değerlendirilmektedir. Kalkınma sürecinin dinamik olması nedeniyle Güney Afrika ve diğer bölgelerde, turizm temelli kalkınma girişimlerinin yerel ekonomik kalkınma için daha uygun olmasının gerekliliği sonucuna ulaşmışlardır.

Brenner ve Aguilar (2002: 500–520) Meksika’da lüks turizm ve bölgesel ekonomik kalkınmayı inceledikleri çalışmalarında 3. Dünya Ülkelerinde küreselleşme sürecinde turizmin sosyo-ekonomik ve bölgesel etkisi tartışılmaktadır. Meksika’ da turizmin ekonomik rolünün ve ülkenin bölgesel gelişimindeki sınırlı etkilerini belirlemeyi amaçlanmaktadır. Sonuç olarak hükümet desteğine rağmen, ekonomik büyümeyi, para gelirini, iş istihdamını geliştirmek için turizm bütün yerli üretime yüzde 5’ten daha az oranda katkıda bulunmakta ve turizmle ilgili mesleklerin çoğunluğu istikrarsız ve düşük kalifiyeli olduğu görülmektedir. Sahil kıyılarında lüks resort otellerin artması yabancı yatırımların bir bölgeye toplanmasına ve hızlı bir şekilde gelişmesine neden olmaktadır. Böylece, bu stratejinin turizm merkezleri ile turizm merkezleriyle ekonomik ve toplumsal ilişkilerde bulunan bölgelerdeki üretim faktörlerini teşvik etmede başarısız olduğu sonucunu ulaşmışlardır.

Seckelmann (2002: 85–92) Türkiye’de bölgesel kalkınma ve iç turizmi ele aldığı çalışmasında ilk olarak Türkiye’de turizm sektöründeki mevcut problemlerinden ve sektörün özelliklerini açıklamıştır. Daha sonra iç turizmde ve az gelişmiş bölgelerdeki turizm potansiyelini ele almıştır. Turizmi hatta iç turizmin iç ve dış faktörler nedeniyle kırılan bir yapıya sahip olduğu için Türkiye’nin

gelişmekte olan bölgeleri için temel ekonomik kaynak olmayacağı, buna rağmen geniş kapsamlı yatırım gerektirmeyen iç turizmin sürdürülebilir bölgesel kalkınmada ekonomik ve sosyal bir etken olacağı sonucuna ulaşmıştır.

Andrew (1997: 721–735) Cornwall'ın turizm ve ekonomik kalkınmayı incelediği araştırmasında İngiltere'deki konaklama temelli turizmin ekonomiye olan katkısını belirlemek amaçlanmıştır. Araştırmada, konaklama merkezli turizmin etkili olduğu çevrelerde, turizmin genişlemesinin ekonominin gelişmesi için uygun bir strateji olamayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Ek olarak bu yaklaşımın yerli endüstri üzerinde de negatif bir etkisi olabilmektedir. Ayrıca bu yaklaşımın, turizmin olumlu dış dengelerin kurulmasında önemli bir rolü olduğunu saptanmakta, fakat ekonomik gelişme ile dengelerin kurulması arasında farklı bir durumun olabileceği belirtilmektedir.

Yukarıda belirtilen turizm ve ekonomik kalkınma konusunda yapılan çalışmalarda turizmin bölgesel ve ulusal ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi değişik şekillerde ve değişik bölgelerde incelenmiştir. Turizm sektörünün Türkiye'nin ekonomisi içindeki yeri düşünüldüğünde turizmin ekonomik kalkınmaya etkisinin, turizmin kalkınma göstergeleri üzerinden dolaylı etkileriyle gösterildiği bu çalışma yazına turizm sektörü ve Türkiye'nin ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi göstermesi özelliğiyle katkı sağlayacaktır.

3.2. ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ, KAPSAMI VE SINIRLARI

3.2.1. Araştırmanın Amacı

Kalkınma, ülkenin ekonomik, toplumsal, siyasal yapılarının değişerek insan yaşamının maddi ve manevi alanda ilerlemesi ve giderek toplumun refahının

artmasıdır. Bu bakımdan, kalkınma sadece ekonomik değil aynı zamanda toplumsal gelişmeyle de ilgili bir kavramdır. Turizm faaliyetlerinin de gelir yaratma etkisinin yanında kadın iş gücü istihdamının ve girişimciliğinin artması, yeni yatırım olanaklarının ortaya çıkması, göçün önlenmesi, bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesi ve yerel yapının turistlerle etkileşimi sonucu gelişmesi gibi etkileri bulunmaktadır.

Çalışmanın amacı, kalkınma kriterleri çerçevesinde turizmin ekonomik kalkınmayı ne kadar ve nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışmaktır. Çalışmada, turizmin insani kalkınma endeksi ölçütleriyle arasındaki ilişkiden yola çıkılarak turizm gelirlerinin Türkiye'nin ekonomik ve sosyal gelişimindeki önemi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca turizm yazınına katkıda bulunmak, çalışmanın diğer amacını oluşturmaktadır.

3.2.2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları

Turizmin kalkınma üzerine etkilerinin incelendiği çalışmada Türkiye'nin insani kalkınma ölçütlerini temsil eden 1990–2006 yıllarına ait istatistiksel veriler kullanılmıştır. Turizmin özellikle 1980'li yıllardan sonra gelişmeye başlaması ve o dönemki politik durum göz önünde bulundurularak veriler 1990 yılından itibaren ele alınmıştır. Verilere Türkiye İstatistik Kurumu resmi internet sitesi ve Devlet Planlama Teşkilatı e-kütüphanesinden ulaşılmıştır.

3.2.3. Araştırmanın Veri Yapısı ve Yöntemi

Yapılan çalışmada veriler zaman serisi niteliğinde olup, 1990–2006 yılları arasını kapsamaktadır. Veriler; Türkiye'de ekonomik kalkınmayı etkilediği varsayılan bir sonuç, yedi sebep değişkenine ait gözlemlerden oluşmaktadır. Sebep

değişkenlerinin seçimi yapılırken, kalkınmayı temsil eden sonuç değişkeni olan kişi başına gelir (KBG) için en çok açıklayıcılığı elde etmek amaçlanmış ve bu doğrultuda değişkenler belirlenmiştir. Sebep değişkenleri belirlenirken Birleşmiş Milletler Beşeri Kalkınma Endeksi göz önünde bulundurularak, Dünya Bankası kalkınma göstergeleri dikkate alınmıştır.

Beşeri kalkınma, insanların seçeneklerini artırma süreci olarak tanımlanmakta, uzun ve sağlıklı bir yaşamı, bilgi edinmeyi ve iyi bir yaşam standardı için gerekli koşulların sağlanmasını ifade etmektedir. Beşeri kalkınmanın sonsuz sayıda göstergesi vardır; ancak ölçmedeki zorluklar sınırlı sayıda gösterge ile çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Politik, kültürel ve ekonomik özgürlüklerden başlayarak, insan hakları, bireylerin yaratıcı ve verimli olmalarını sağlayacak seçeneklerinin çeşitlendirilmesine kadar birçok boyutu içine alan beşeri kalkınma sadece üç boyutu içermektedir. Sadece üç boyutun dikkate alınmasının altında, çok sayıda değişkenle çalışmanın dikkatleri başka yönlere kaydıracağı ve temel göstergelerin vurgulanamaması endişesi yatmaktadır (Tuna ve Yumuşak 2002: 458).

Beşeri kalkınma endeksi hesaplamalarında refah standardı, eğitim standardı ve sağlık standardı olmak üzere üç kriter kullanılmaktadır. Refah standardı tatminkar bir yaşam sürmeyi sağlayacak kaynaklara ulaşmaya, sağlık standardı uzun ve sağlıklı bir yaşama, eğitim standardı ise bilgi edinmeye karşılık gelmektedir (DPT 2006: 4–5). Bu standartlar;

- Refah Standardı: Kişi başına düşen milli gelirin satın alma gücü paritesi ile hesaplanması ile elde edilmektedir.
- Eğitim Standardı: Endekste bu boyut iki değişkenle ölçülmektedir; yetişkinler arasındaki okuma-yazma oranı ve ortalama eğitim süresidir.
- Sağlık Standardı: Endekste uzun ömür, sağlık standardı olarak nitelendirilmekte ve yaşam beklentisi ile ölçülmektedir.

Ayrıca çalışmada kullanılan sebep değişkenlerinin seçiminde turizm sektörünün de etkisinin olduğu kalkınma göstergeleri etkili olmuştur. Bunlara göre; Türkiye’de ekonomik kalkınmayı etkilediği varsayılan değişkenler ise; gelen turist

sayısı (GTS), bebek ölüm hızı (BOH), işsizlik oranı (İO), yetişkin okur-yazarlık oranı (YOYO) ve enflasyon oranı (EO)'dır. Verinin derlenmesi aşamasında oldukça detaylı bir veri tabanına sahip olan Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, www.tuik.gov.tr) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'nin verileri kullanılmıştır. Verilerin analizinde Path analizi tekniği kullanılmıştır.

İlk olarak genetisyen Sewell Wright tarafından 1918–1921 yıllarında nüfusun genetik yapısını açıklamak için geliştirilen Path Analizi 1925 yılında mısır ve domuz fiyatları için kullanılmasıyla ekonomide yapısal eşitliğin kullanılmasına öncülük etmiştir. Path analizinin amacı, değişkenler arasında sebep ve etki ilişkisinin modellenmesiyle gözlenen karşılıklı ilişkilerin makul bir şekilde açıklanmasıdır (Johnson ve Wichern 1988:326).

Standardize edilmiş değişkenler arasındaki ilişki sistemlerini inceleyen bir analiz tekniği olan path analizi tekniği; birbirleri ile sebep sonuç ilişkisi içinde olduğu düşünülen değişkenler arasındaki ilişkileri gösteren path diyagramlarının oluşturulması, değişkenler arasındaki doğrusal ilişkilerin derecesini gösteren korelasyon katsayılarının kendisini oluşturan doğrudan etkiler, dolaylı etkiler ve bileşik katsayılarına ayrılarak analiz edilmesi ve analiz sonuçlarının yorumlanmasını kapsamaktadır. Herhangi bir sebep değişkeninden sonuç değişkenine giden path katsayısı; ele alınan sebep değişkeni değiştiğinde ve diğer bütün sebep değişkenleri sabit tutulduğunda, sonuç değişkeninin standart sapma cinsinden göstereceği değişimin, sebep değişkenlerinin hepsi etkili iken göstermiş olduğu standart sapma cinsinden değişme oranıdır. Bu tanıma göre; herhangi bir X sebep değişkeninden Y sonuç değişkenine giden path katsayısı matematiksel olarak (Gürbüz ve arkadaşları 1999:130–131);

$$P_{yx} = \frac{\sigma_{yx}}{\sigma_y} \quad (1)$$

ile gösterilir. Burada;

P_{yx} : X sebep değişkeninden Y sonuç değişkenine giden path katsayısı

σ_{yx} : Y de yalnızca X sebep değişkenine bağlı olarak meydana gelen değişim

σ_y : Y de tüm sebep değişkenler etkili iken gözlenen değişimdir.

Birbirleriyle sebep sonuç ilişkisi içinde olduğu düşünülen değişkenler arasındaki ilişkiler path diyagramı ile gösterilmektedir. İki değişken arasındaki ilişki sistem içinde düz ve eğri oklarla gösterilir. Değişkenler arasındaki doğrudan ilişkiyi gösteren düz oklar Path diyagramlarında tek yönlü oklar olarak kullanılır. Sistem içinde diğerlerine bağımlı olmayan değişkenler arasındaki korelasyonlar ise iki yönlü oklar tarafından eğri biçiminde çizilir (Vasconcelos ve diğerleri 1998: 265). Diyagram üzerinde path katsayılarının sayısal değerleri yazılır. İki yönlü eğri biçimindeki ok durumunda ise basit korelasyon katsayılarının sayısal değerleri yazılır. Path analizinde amaç, değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin önemliliğini ve büyüklüğünü tahmin etmektir. Çoklu regresyon analizinde dikkate alınan varsayımlar altında bir sonuç değişkeni tüm sebep değişkenleri üzerinden analiz edilirken, path analizinde her sonuç değişkeni her bir sebep değişkeni üzerinden analiz edilmektedir (Kaygısız ve arkadaşları 2005: 7).

Bir sonuç değişkeni ile sonuç değişkeni üzerinde etkisi olduğu varsayılan sebep değişkeni veya değişkenleri arasındaki ilişkinin matematiksel bir model ile açıklanmasına regresyon analizi olarak tanımlanır (Ural ve Kılıç 2006: 253). Y sonuç değişkeniyle X değişkenleri arasındaki doğrusal ilişki için;

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_kx_k + b_e x_e \quad (2)$$

eşitliği yazılabilir. Burada a , regresyon sabiti, b kısmi regresyon katsayıları ve x_e değişkeni ise hata değişkenidir.

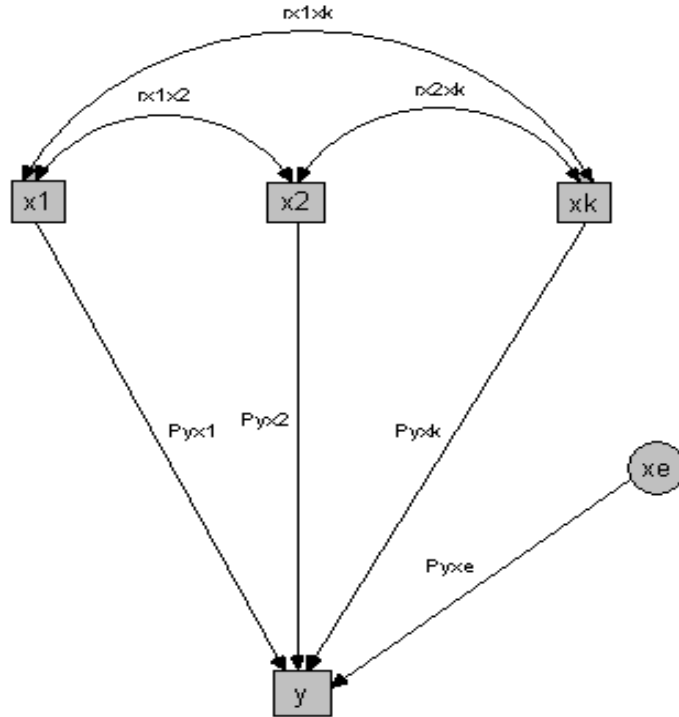
Path analizi tekniğinin temelinde değişkenlerin standardize edilmesi olduğuna göre; 2 nolu model standardize edilmiş değişkenler yardımıyla kurulduğunda b katsayıları standardize edilmiş kısmi regresyon katsayılarına dönüşür. Bu katsayılar

path katsayıları denir. Yani path katsayısı, standardize edilmiş kısmi regresyon katsayısıdır. Bu durumda 2 nolu eşitlik;

$$Y = P_{yx_1}x_1 + P_{yx_2}x_2 + \dots + P_{yx_k}x_k + P_{Yx_e}x_e \quad (3)$$

Şeklinde path katsayılarına bağlı olarak yazılabilir (Gürbüz ve arkadaşları 1999:132). 3 nolu eşitliğe göre, standardize edilmiş değişkenler ve üzerine path katsayıları yazılan pathleri gösteren oklarla path diyagramı Şekil 1'deki gibidir.

Şekil 1. Path diyagramı

Şekildeki diyagramda P_{yx_1} , X_1 sebep değişkeninden Y sonuç değişkenine giden doğrudan etki olup kısaca X_1 'e ait path katsayısıdır. X_1 değişkeninin Y değişkeni üzerine olan doğrudan etkisinin yanı sıra, X_1 'in diğer değişkenler ile olan korelasyonundan dolayı, diğer değişkenler üzerinden dolaylı etkisi de söz konusudur. Herhangi iki sebep-sonuç değişkeni arasındaki korelasyon katsayısı, bu sebep değişkeninin doğrudan etkisi ile diğer sebep değişkenleri üzerinden olan dolaylı etkilerinin toplamına eşittir (Wright 1968, Akt. Gürbüz ve arkadaşları 1999:133). Bu

nedenle mesela X_1 'in doğrudan etkisinin ve dolaylı etkilerinin toplamı r_{yx1} 'e eşit olacaktır. Bu bağlamda çoklu regresyon analizindeki normal eşitliklere benzer şekilde aşağıdaki eşitlikleri yazmak mümkündür.

$$\begin{aligned}
 P_{YX1} + r_{X1X2}P_{YX2} + \dots + r_{X1Xk}P_{YXk} &= r_{yx1} \\
 r_{X2X1}P_{YX1} + P_{YX2} + \dots + r_{X2Xk}P_{YXk} &= r_{yx2} \\
 \dots & \\
 r_{XkX1}P_{YX1} + r_{XkX2}P_{YX2} + \dots + P_{YXk} &= r_{YXk}
 \end{aligned} \tag{4}$$

4 nolu eşitlikte;

P_{yx1} : X_1 'in Y üzerindeki doğrudan etkisini yani path katsayısını

$r_{x1x2}P_{yx2}$: X_1 'in X_2 üzerinden olan dolaylı etkisini göstermektedir

(Şahinler ve Görgülü 2000: 91).

Bu eşitliklerde, sebep değişkenleri arasındaki korelasyonlar ve sebep değişkenleri ile sonuç değişkeni arasındaki korelasyonlar bilindiğinden, bilinmeyen path katsayıları çözülebilir. Bu eşitlik matris formuna dönüştürüldüğünde, sebep değişkenlerine ait korelasyon matrisi A, path katsayıları vektörü P ve sebep değişkenlerinin sonuç değişkeni ile olan korelasyonlarından oluşan sütun vektörü de B ile gösterilirse 5 nolu eşitlik kısaca;

$$P = A^{-1}B \tag{5}$$

şeklinde yazılabilir (Gürbüz ve arkadaşları 1999:134).

Sebeb değişkenlerine ait doğrudan etki miktarlarından hareketle, söz konusu değişkenlerin dolaylı etki miktarları da bulunabilir. Bunun için, path katsayılarından oluşan köşegen matrisi (K) ile sebep değişkenlerine ait korelasyon matrisi (R) çarpılır. Elde edilen $k \times k$ boyutlu matriste (D), köşegendeki değerler path katsayılarıdır. Köşegenin dışındaki değerler ise sebep değişkenlerinin birbirleri üzerinden olan dolaylı etki miktarlarıdır. D matrisi simetrik değildir. D matrisi elde edilirken, $D=K \times A$ şeklinde yazılmış ise bu durumda i. satır j. sütundaki değerler, j.

sebeup değişkeninin i. sebeup değişkeni üzerinden olan dolaylı etki miktarıdır. Eğer D matrisi $D=A \times K$ şeklinde elde edilmiş ise bu durumda i. satır j. sütundaki değerler, i. sebeup değişkeninin j. sebeup değişkeni üzerinden olan dolaylı etki miktarıdır. y sonuç değişkenine ait belirlenme katsayısı genel olarak,

$$r_{yy} = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^k P_{yxi} \cdot P_{yxj} r_{xixj} + P^2_{yxe} = 1 \quad (6)$$

şeklinde yazılır (Gürbüz ve arkadaşları 1999:134).

6 nolu eşitlikten anlaşılacağı gibi eğer sebeup değişkenleri arasında korelasyon tanımlanmamış ise, bu durumda sonuç değişkeni ile sebeup değişkenleri arasındaki korelasyonlar, doğrudan adı geçen sebeup değişkenlerine ait path katsayılarına eşit olur.

$$r_{yy} = \sum_{i=1}^k P^2_{yxi} + P^2_{yxe} = 1 \quad (7)$$

k adet sebeup değişkeni için yazılmış olan bu genel eşitlikler, dallanmış path diyagramları için de rahatlıkla kullanılabilirler (Kaygısız ve arkadaşları 2005: 15).

3.3. ARAŞTIRMA BULGULARI

Türkiye’de turizmin kalkınma üzerindeki etkisinin analiz edildiği çalışmada kullanılan 1990–2006 yılları arasındaki kalkınma göstergelerinden elde edilen değişkenlere ait istatistikler Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Değişkenlere ait tanıtıcı istatistikler

	\bar{X}	S_x
<i>Kişi Başına Gelir (KBG) (Y)</i>	3,48	0,028
<i>Bebek Ölüm Hızı (BÖH) (X₁)</i>	36,68	2,66
<i>İssizlik Oranı (İO) (X₂)</i>	8,47	0,34
<i>Yetişkin Okur Yazar Oranı (YOYO) (X₃)</i>	85,27	0,68
<i>Enflasyon Oranı (EO) (X₄)</i>	57,47	7,20
<i>Gelen Turist Sayısı (GTS) (X₅)</i>	3197,50	172,53

Değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları SPSS programı yardımıyla hesaplanmış ve elde edilen değerler Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları

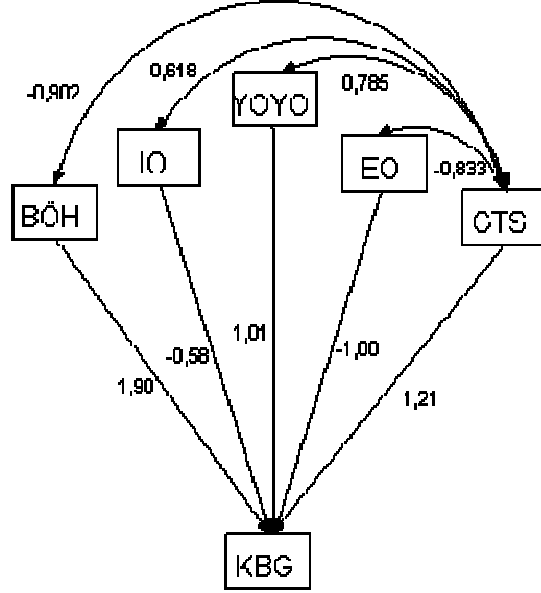
	KBG (Y)	BÖH (X₁)	İO (X₂)	YOYO (X₃)	EO (X₄)	GTS (X₅)
BÖH (X₁)	-0,549*					
İO (X₂)	0,431	-0,458				
YOYO (X₃)	0,491*	-0,911**	0,384			
EO (X₄)	-0,742**	0,697**	-0,743**	-0,481		
GTS (X₅)	0,768**	-0,902**	0,618**	0,785**	-0,833**	

* : P<0,05

** : P<0,01

Tablo 6 incelendiğinde değişkenlerin kendi aralarındaki korelasyon katsayılarından $r_{x_1x_2}$, $r_{x_2x_3}$ ve $r_{x_3x_4}$ arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak önemli bulunmamıştır ($P>0,05$). Diğer değişkenler arasındaki ilişkiler ise istatistiksel olarak önemlidir. Sonuç değişkeni olarak ele alınan Y değişkeni ile sebep değişkenleri arasındaki korelasyon katsayıları için ise sadece X_2 değişkeni ile Y arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak önemli olmadığı görülmüştür.

Şekil 2. Modele ait path diyagramı

Bu path diyagramına ait model ise;

$$Y = P_{yx1}X_1 + P_{yx2}X_2 + P_{yx3}X_3 + P_{yx4}X_4 + P_{yx5}X_5 + P_{yxe}X_e$$

şeklinde yazılabilir. Path katsayıları için aşağıdaki denklem sistemleri yazılıp, daha sonra bu denklem sistemi matris formunda çözülürse path katsayıları vektörü elde edilir.

$$-0,549 = P_{yx1} + P_{yx2}(-0,458) + P_{yx3}(-0,911) + P_{yx4}(0,697) + P_{yx5}(-0,902)$$

$$0,431 = P_{yx1}(-0,458) + P_{yx2} + P_{yx3}(0,384) + P_{yx4}(-0,743) + P_{yx5}(0,618)$$

$$0,491 = P_{yx1}(-0,911) + P_{yx2}(0,384) + P_{yx3} + P_{yx4}(-0,481) + P_{yx5}(0,785)$$

$$-0,742 = P_{yx1}(0,697) + P_{yx2}(-0,743) + P_{yx3}(-0,481) + P_{yx4} + P_{yx5}(-0,833)$$

$$0,768 = P_{yx1}(-0,902) + P_{yx2}(0,618) + P_{yx3}(0,785) + P_{yx4}(-0,833) + P_{yx5}$$

Sebebi değişkenlerinin Y sonuç değişkeni üzerindeki etkileri ayrıştırılması Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Etkilerin simgelerle gösterimi

Değişkenler	Doğrudan Etki (P_{yxi})	Toplam Dolaylı Etkiler ($r_{yxi}-P_{yxi}$)	Toplam Etki
<i>BÖH</i> (X_1)	P_{yx1}	$P_{yx2} \cdot r_{x1x2} + P_{yx3} \cdot r_{x1x3} + P_{yx4} \cdot r_{x1x4} + P_{yx5} \cdot r_{x1x5} = r_{yx1} - P_{yx1}$	r_{yx1}
<i>İO</i> (X_2)	P_{yx2}	$P_{yx1} \cdot r_{x2x1} + P_{yx3} \cdot r_{x2x3} + P_{yx4} \cdot r_{x2x4} + P_{yx5} \cdot r_{x2x5} = r_{yx2} - P_{yx2}$	r_{yx2}
<i>YOYO</i> (X_3)	P_{yx3}	$P_{yx1} \cdot r_{x3x1} + P_{yx2} \cdot r_{x3x2} + P_{yx4} \cdot r_{x3x4} + P_{yx5} \cdot r_{x3x5} = r_{yx3} - P_{yx3}$	r_{yx3}
<i>EO</i> (X_4)	P_{yx4}	$P_{yx1} \cdot r_{x4x1} + P_{yx2} \cdot r_{x4x2} + P_{yx3} \cdot r_{x4x3} + P_{yx5} \cdot r_{x4x5} = r_{yx4} - P_{yx4}$	r_{yx4}
<i>GTS</i> (X_5)	P_{yx5}	$P_{yx1} \cdot r_{x5x1} + P_{yx2} \cdot r_{x5x2} + P_{yx3} \cdot r_{x5x3} + P_{yx4} \cdot r_{x5x4} = r_{yx5} - P_{yx5}$	r_{yx5}

Burada;

$$\text{Toplam Etki} = \text{Doğrudan Etki} (P_{yxi}) + \text{Toplam Dolaylı Etki} (r_{yxi}-P_{yxi})$$

şeklinde hesaplanır. Buna göre; bebek ölüm hızının, işsizlik oranının, yetişkin okuryazar oranının, enflasyon oranının kişi başına düşen gelir üzerindeki doğrudan, toplam dolaylı ve toplam etkileri Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. Doğrudan, toplam dolaylı ve toplam etkiler

Değişkenler	Doğrudan Etki (P_{yxi})	Toplam Dolaylı Etki ($r_{yxi}-P_{yxi}$)	Toplam Etki
<i>BÖH</i> (X_1)	1,90	-2,449	-0,549
<i>İO</i> (X_2)	-0,58	1,011	0,431
<i>YOYO</i> (X_3)	1,01	-0,519	0,491
<i>EO</i> (X_4)	-1,00	1,742	0,742
<i>GTS</i> (X_5)	1,21	0,442	1,652

Tablo 8 incelendiğinde kişi başına gelir üzerinde doğrudan etkisi en fazla olan değişken bebek ölüm hızıdır (1,90). Bunu sırasıyla; gelen turist sayısı (1,21), yetişkin okuryazar oranı (1,01), enflasyon oranı (-1,00) ve işsizlik oranı (-0,58) izlemektedir. Toplam dolaylı etkisi en fazla olan değişken ise yine bebek ölüm hızıdır (-2,449). Bunu enflasyon oranı (1,742), işsizlik oranı (1,011), yetişkin okuryazar oranı (-0,519) ve gelen turist sayısı (0,442) izlemektedir. Bir sebep değişkeninin kişi başına gelir üzerindeki toplam dolaylı etkisinde diğer değişkenlerin

tamamının etkisi bulunmaktadır. Toplam etki miktarlarında da en fazla etkiye sahip olan değişken gelen turist sayısıdır (1,652). Daha sonra gelen turist sayısını, enflasyon oranı (0,742), bebek ölüm hızı (-0,549), yetişkin okuryazar oranı (0,491) ve işsizlik oranı (0,431) izlemektedir. Yetişkin okuryazar oranı ve işsizlik oranının kişi başına gelir üzerindeki etkisi ise birbirine oldukça benzer bulunmuştur.

Toplam etkiler incelendiğinde kişi başına gelir miktarını en fazla etkileyen değişken gelen turist sayısıdır (1,652). Kişi başına gelirin tahmin edilmesinde gelen turist sayısının etkisi işsizlik oranı ve yetişkin okuryazar oranına göre yaklaşık dört kat, bebek ölüm hızına göre üç kat ve enflasyon oranına göre de yaklaşık iki buçuk kat daha etkilidir.

Elde edilen path katsayıları (doğrudan etkiler) ve sebep değişkenlerinin birbirleri üzerinden olan toplam dolaylı etki miktarları Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. Sebep değişkenlerinin birbirleri üzerinden doğrudan ve dolaylı etkileri

	BÖH (X₁)	İO (X₂)	YOYO (X₃)	EO (X₄)	GTS (X₅)	R_{yx₁}
BÖH (X₁)	1,90**	0,26	-0,92	-0,69	-1,09	-0,549
İO (X₂)	-0,87	-0,58**	0,38	0,74	0,74	0,431
YOYO (X₃)	-1,73	-0,22	1,01*	0,48	0,94	0,491
EO (X₄)	1,32	0,43	-0,48	-1,00**	-1,00	-0,742
GTS (X₅)	-1,71	-0,35	0,79	0,83	1,21**	0,768

* : P<0,05

** : P<0,01

R²_y = 0,822**

0,4669

Tablo 9’da köşegendeki değerler Path katsayılarını, köşegenin dışındaki değerler ilgili satır değişkeninin ilgili sütun değişkeni üzerinden olan dolaylı etki miktarlarını göstermektedir. Kişi başına düşen gelir için sebep değişkenlerinin path katsayılarının (doğrudan etkilerin) tamamı istatistiksel olarak önemlidir. Gelen turist sayısının diğer değişkenler üzerinden kişi başına düşen gelir üzerindeki etkilerine bakıldığında bebek ölüm hızı ve işsizlik oranında negatif yönlü iken, yetişkin okuryazar oranı ve enflasyon oranında pozitif yönlü gerçekleşmiştir. Gelen turist sayısı ile birlikte dolaylı etkisi en fazla olan değişken bebek ölüm hızı, en az olan

değişken ise işsizlik oranıdır. Yetişkin okuryazar oranı ve enflasyon oranıyla beraber dolaylı etkileri de birbirlerine yakındır. Gelen turist sayısının bebek ölüm hızı üzerinden kişi başına gelir üzerindeki etkisi -1,71, işsizlik oranı üzerinden etkisi -0,35, yetişkin okuryazar oranı üzerinden etkisi 0,79 ve enflasyon oranı üzerinden etkisi de 0,83'tür.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Günümüzde özellikle az gelişmiş ülkeler açısından hedef ekonomik büyüme ve kalkınmadır. Gelişmekte olan ülkeler kalkınmayı sağlamak için, nitelikli işgücüne ve sermayeye ihtiyaç duymaktadır. Dünyada özellikle 1980'li yıllardan itibaren hızla gelişen turizm sektörü ülkelere kalkınma ve büyüme açısından önemli olan sermayeyi sağlamada önemli bir yer tutmaktadır. Turizm sektörü gelişmekte olan ülkelere döviz girdisi sağlayarak, yeni istihdam olanakları yaratarak, yeni yatırımların yapılmasında etkili olarak ve dış ödemeler bilançosu açıklarını kapatarak ülke ekonomisine önemli faydalar sağlamaktadır. Özellikle turizm faaliyetlerini iyi planlayan, mevcut tarihi ve doğal güzelliklerini diğer ülkelere iyi pazarlayabilen ülkeler turizm gelirlerini ve böylece döviz gelirlerini artırarak, kalkınma için ihtiyaç duyulan sermayeyi kısmen karşılayabilmektedirler. Aynı zamanda ülkeler için turizm sektörü önemli düzeyde istihdam yaratarak kalkınmaya bu yönden de etki etmektedir. Diğer taraftan turizm sektörü, sadece ekonomik getirisiyle değil, sosyo-kültürel değişimi sağlaması, bölgelerarası eşitsizlikleri kaldırması, ülke genelinde dengeli kalkınmaya olan katkısı, diğer sektörlerle olan ilişkisiyle de ülkeler için önemli bir sektördür.

Turizm gelirleri ülke ekonomileri için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Türkiye'de zengin doğal ve tarihi güzellikleriyle önemli bir turistik arza sahiptir. Her geçen yıl artan turizm gelirin sahip olan Türkiye Dünya'da en çok gelir elde eden ilk on ülke arasındadır. Turizmden elde edilen gelirlerin ülke ekonomisi içindeki payına da bakıldığında ekonomik büyüme ve kalkınmaya önemli katkısı olmaktadır.

Kalkınma teorileri incelendiğinde de turizmin bir bölge veya ülke üzerindeki etkileriyle, kalkınma koşulları arasında paralellik olduğu görülmektedir. Kalkınma teorilerine göre; kalkınmanın gerçekleşebilmesi için öncelikle yeterli gelir seviyesinin olması gerekmektedir. Daha sonra bu gelirler yatırıma dönüşerek ekonomiye tekrardan kazandırılmalıdır. Bundan başka alt yapı yatırımları da kalkınma için gereklidir. Özellikle ulaşım yapılan yatırımlar etkili olmaktadır. Ülkeler için kalkınmanın gerçekleşmesinde bölgeler arası ilişkilerde etkilidir. Emek

fazlasının olduğu geri kalmış bölgelerden, sermaye fazlası olan gelişmiş bölgelere emek göçü veya geri kalmış bölgelere sermaye aktarımı kalkınmanın gerekleri arasındadır. Turizm yönünden bakıldığında, turizm gelirleri ülkeler için önemli bir gelir kaynağıdır. Bunun yanı sıra ekonomideki diğer sektörleri de tetikleyerek ekonomide bir canlılık sağlamaktadır. Turizm, geliştiği bölgelerde alt yapı yatırımlarını tetiklemektedir. Aynı zamanda turizm sektörünün yarattığı istihdam toplam istihdam içinde önemli bir yere sahiptir. Kalkınma teorileri ve turizm arasındaki paralel özellikler turizmin kalkınma üzerinde bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Kalkınma kriterleri çerçevesinde turizmin insani kalkınma endeksi ltleri arasındaki ilişkiden yola çıkılarak turizm gelirlerinin Türkiye'nin ekonomik ve sosyal gelişimi önemi üzerinde durulduğu bu çalışmada kalkınmayı etkileyen değişkenlerin kişi başına gelir üzerindeki doğrudan etkilerinin yanı sıra turizm değişkeninin diğer değişkenler üzerinden kişi başına gelire etkisi de hesaplanmıştır. Analiz sonuçlarına göre; kişi başına gelir üzerinde bebek ölüm hızı, gelen turist sayısı ve yetişkin okuryazarlık oranının olumlu yönde doğrudan etkisi varken, enflasyon oranı ve işsizlik oranının olumsuz yönde doğrudan etkisi bulunmaktadır. Gelen turist sayısı kişi başına geliri doğrudan etkileyen ikinci değişkendir. Değişkenlerin diğer değişkenlerle beraber olan dolaylı etkilerinde ise gelen turist sayısı kişi başına geliri olumlu yönde en fazla etkileyen üçüncü değişkendir. Toplam etkide ise gelen turist sayısı kişi başına geliri en fazla etkileyen değişkendir. Gelen turist sayısının diğer değişkenler üzerinden etkilerine bakıldığında, en çok dikkat çeken etki gelen turist sayısının işsizlik oranı üzerinden kişi başına gelire olan etkisidir. Işsizlik oranının gelen turist sayısıyla birlikteki etkisi kişi başına gelir üzerindeki doğrudan etkisinden daha azdır. Yani kişi başına geliri daha az olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum turizm faaliyetlerinin işsizlik oranına olan olumlu yöndeki etkisini göstermektedir. Ayrıca kalkınma göstergelerini temsil eden bebek ölüm hızı, işsizlik oranı, yetişkin okuryazar oranı ve enflasyon oranı üzerinde de turizmin etkisi bulunmaktadır.

Turizmin ekonomik etkilerinin yanı sıra sosyo-kültürel etkileri de dikkate alındığında bölge ve ülke ekonomisi açısından kalkınma teorilerinde yer alan ve kalkınmanın gerekleri olarak gösterilen değişkenler üzerindeki etkisi, turizmin kalkınma sürecine katkı sağladığının göstergesidir. Bu yüzden turizm faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde uygulanan plan ve politikaların ülke ve bölge şartlarına uygun olarak hazırlanarak, turizmden elde edilen kazancın maksimum düzeyde olması sağlanmalıdır. Ayrıca Türkiye’de turizmin çeşitlendirilerek tüm yıla yayılması sadece turizmden elde edilen gelirin sürekli olmasını sağlamayacak diğer etkilerini de daha geniş bir bölgeye yayacaktır. Ayrıca turizm sektöründe karşılaşılan mevsimlik işsizliğin azalmasında da etkili olacaktır.

Araştırma süresince kalkınma kriterlerinin belirlenmesinde değişkenlerin birbirleri ile olan kuvvetli ilişkileri nedeniyle sıkıntı yaşanmıştır. Bu nedenle değişken sayısı azaltılarak sadece beş tane sebep değişkeni analize katılabılmıştır. Ayrıca geçmiş yıllara ait verilerin elde edilmesinde bazı yıllara ait istatistikî verilere ulaşamadığı için 1990–2006 yılları arasındaki verilerle çalışılmıştır.

Bu konuda başka araştırma konuları şunlar olabilir;

- Kalkınma kriterlerinin sayısı artırılarak ve ulaşılabilirse 1990 öncesi veriler kullanılarak yeni bir analiz yapılabilir.
- Veriler, bölgeler veya illere indirgenerek turizmin geliştiği ve gelişmediği bölgeler veya iller arasında turizmin kalkınma üzerindeki etkisi arasındaki farklar ortaya konulabilir.

KAYNAKÇA

ANDREW, Barry P.

1997 Tourism and the Economic Development of Cornwall, **Annals of Tourism Research**, 24 (3): 721–735.

AVCIKURT, Cevdet

2003 **Turizm Sosyolojisi**, Ankara: Detay Yayıncılık.

BAHAR, O ve KOZAK, M.

2006 **Turizm Ekonomisi**, Ankara: Detay Yayıncılık.

BINNS, T. ve NEL, E.

2002 Tourism as a Local Development Strategyin South Africa, **The Geographical Journal**, 168 (3): 235-247.

BRENNER, L. ve AGUILAR, A. G.

2002 Luxury Tourism and Regional Economic Development in Mexico, **The Professional Geographer**, 54 (4): 500-520.

BRUNT, P., COURTNEY, P.

1999 Host Perceptions of Sociocultural Impacts, **Annals of Tourism Research**, 26(3): 493–515.

BULL, Adrian

1995 **The Economics of Travel and Tourism**, 2nd Edition, England: Addison Wesley Longman.

CLARK, C.

1986 **The Economic Condition Of Economic Progress**, London. Aktaran. Vural Savaş, **Kalkınma Ekonomisi**, 4. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

COOPER, C., FLETCHER, J., GILBERT, D., WANHILL, S., SHEPHERD, R.

1998 **Tourism Principles and Practise**, 2nd Edition, Pearson Education Limited, England.

ÇİMAT, A. ve BAHAR, O.

2003 Turizm Sektörünün Türkiye ekonomisi İçindeki Yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme. **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, 6: 1-18.

DİNLER, Zeynel

2000 **Tarım Ekonomisi**, 6. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi,.

2004 **İktisada Giriş**, 10. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.

DOĞAN, Hasan Zafer

2004 **Turizmin Sosyo-Kültürel Etkileri**, 2. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.

DPT

2006 **Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye Açısından Değerlendirme**. Ankara: Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.

ELLIOTT, S. M. ve MANN, S.

2005 Development, Poverty and Tourism: Perspective and Influences in Sub Saharan Africa, **Occasional Paper Series**, 1-11.

FREDLINE, L., DERRY, M., JAGO, L.

2005 Coles Bay/Freycinent Survey, **Social Impacts of Tourism on Communities Final Report**, Tasmania: 1-5.

GÜRBÜZ, F., BAŞPINAR, E., KESKİN, S., MENDEŞ, M. ve TEKİNDAL

1999 Path Analizi Tekniği, **4. Ulusal Biyoistatistik Kongresi**. 23–24 Eylül, Ankara: 129–140.

HAN, E. ve KAYA, A. A.

2006 **Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika**, Ankara: Nobel Yayınları.

İÇÖZ, Orhan

1988 “Türkiye’ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebini Belirleyen Etkenler”, **Turizm Yıllığı 1988 – 89**, Ankara: 205.

2005 **Hizmet Pazarlaması**, Ankara: Turhan Kitabevi.

İÇÖZ, O ve KOZAK, M.

1998 **Turizm Ekonomisi**, Ankara: Turhan Kitabevi.

İLKİN, Akın

1983 **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul: Güray Matbaası.

İNCEKARA, Ahmet

2001 **Anadolu’da Yeni Turizm Olanakları ve Bölgesel Kalkınmadaki Yeri**, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

İSLAMOĞLU, A. H., CANDAN, B., HACIEFENDİOĞLU, Ş., AYDIN, K.

2006 **Hizmet Pazarlaması**, İstanbul: Beta Basım A.Ş.

JOHNSON, R. A. ve WICHERN, D. W.

1988 **Applied Multivariate Statistical Analysis**, N.J: Prentice Hall International.

KAPLAN, Muhittin

2004 **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**, Ed. Sami Taban, Muhsin Kar, Bursa: Ekin Kitabevi.

KAR, M. ZORKİRİŞÇİ, E. ve YILDIRIM, M.

2004 “Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme” **Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi**. 8: 87–112.

KAYGISIZ, Z., SARAÇLI, S. ve DOKUZLAR, K. U.

2005 İllerin Gelişmişlik Düzeyini Etkileyen Faktörlerin Path Analizi ve Kümeleme Analizi İle İncelenmesi, **VII. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu**, 26-27 Mayıs İstanbul.

KIM, J. H., CHEN, M.H., JANG, S.S.

2006 Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan. **Tourism Management**, 27: 925–933.

KİP, Ergün

Türkiye Dış Ticaret Hadleri, <http://www.foreigntrade.gov.tr>, Erişim Tarihi: 19.02.2006.

KOZAK, N., KOZAK, M.A ve KOZAK, M.

2000 **Genel Turizm**, Ankara: Turhan Kitabevi.

KREAG, Glenn.

2001 **The Impacts of Tourism**, Minnesota: Minnesota Sea Grant.

KÜNTAY, B.

1992 “Turizm sektöründeki zengin potansiyelimiz İlgili Yabancı Çevrelerce de Biliniyor”, **Türkiye Kalkınma Bankası Yayını**, 40.

LEWIS, W.Arthur

1966 “Sınırsız Emek Arzı İle İktisadi Kalkınma”. Çev: Metin Berk, **İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları**, Ankara: Odtü İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.

MANİSALI, Erol

1982 **Gelişme Ekonomisi**, 3.Baskı, İstanbul: Ar Yayın Dağıtım.

MBAIWA, Joseph E.

- 2003 The Socio Economic and Environmental Impacts of Tourism Development on the Okavango Delta, North-Western Botswana, **Journal of Arid Environments**, 54: 447–467.

MIHALIC, Tanya

- 2002 **Aspects of Tourism, 5 : Tourism and Development : Concepts and Issues**, Ed. Richard Sharpley ve David J. Tefler, United Kingdom: Channel View Publications.

MIRBABAYEV, B., SHAGAZATOVA, M.

- The Economic and Social Impact of Tourism, **www.grips.ac.ip**, Erişim Tarihi: 27.08.2007

NAGLE, Garret

- 1999 **Tourism, Leisure and Recreation**, United Kingdom: Nelson Thornes.

NURKSE, Ragnar

- 1966 “Azgelişmiş Ekonomilerde Büyüme”, **İktisadi Büyüme ve Gelişme Seçme Yazıları**, Çeviren: Tunca Toskay, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

ÖNAL, Y. B., DÜZAKIN, E., ÇİFTÇİ, H.

- 2006 **Ekonominin Yükselen Değeri Turizm ve Türkiye Ekonomisine Etkisinin Analizi**, İstanbul: Kare Yayıncılık.

ÖZDEMİR, Mehmet

- 1998 **Turizme Fiske Taşları**, Ankara: Anatolia Dergisi Yayınları.

ÖZTÜRK, Nazım

2005 **Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım**, Ankara: Roma Yayınları.

PARASIZ, İlker

2005 **Kalkınma Ekonomisi**, Bursa: Ezgi Kitabevi.

ROCHE, M.

1992 “Mega-Events and Micro-Modernisation: On The Sociology Of New Urban Tourism”, **British Journal of Sociology**, 43 (4): 563–600.

ROSENSTEİN RODAN, P. N.

1966 “Doğu ve Güneydoğu Avrupa’nın Sanayileşme Sorunları”, **İktisadi Büyüme ve Gelişme Seçme Yazıları**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

ROSTOW, W. W.

1966 “Kendini Besleyen Gelişmeye Götüren Kalkış”, Çeviren: Yorgi Demirgil, **İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları**, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları.

SAVAŞ, Vural

1986 **Kalkınma Ekonomisi**, 4. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

SECKELMANN, Astrid

2002 Domestic Tourism- a Chance for Regional Development in Turkey?, **Tourism Management**, 23: 85-92.

SEVİNDİRİCİ, İbrahim

1999 **Az gelişmişliğin Ekonomisi**, Ankara: İtalik Kitapları.

SINCLAIR, M. ve STABLER, M.

1997 **The Economics of Tourism**, London: Routledge.

SKERNITT, D. ve HUYBERS, T.

2005 The Effect of International Tourism on Economic Development: An Empirical Analysis, **Asia Pacific Journal of Tourism Research**. 10 (1): 23–43.

STREETEN, Paul

1966 Dengesiz Büyüme, Çeviren: Mevlüt Çağlar, **İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları**, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları.

ŞAHİNLER, S ve GÖRGÜLÜ, Ö.

2000 Path Analizi ve Bir Uygulama, **MKÜ Ziraat Fakültesi Dergisi**, 5 (1–2): 87–102.

TODARO, M. P. ve STEPHEN, C. S.

2002 **World Development**, Eight Edition, United Kingdom: Addison Wesley.

MAK, James

2004 **Tourism and the Economy**, Honolulu: University of Hawai'i Pres.

TOSUN, C., TIMOTHY, D. J. ve ÖZTÜRK, Y.

2003 “Tourism Growth, National Development and Regional Inequality in Turkey”, **Journal of Sustainable Tourism**, 11(2&3): 133–161.

TUNA, Y. ve YUMUŞAK, İ. G.

2002 “Beşeri kalkınma İndeksi ve Türkiye Analizi”. **I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi**. Hereke:10–11 Mayıs 2002 (455-468).

TÜYLÜOĞLU, Ş. ve ÇEŞTEPE, H.

- 2004 **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**, Ed. Sami Taban, Muhsin Kar, Bursa: Ekin Kitabevi.

URAL, A. ve KILIÇ, İ.

- 2006 **Bilimsel Araştırma Süreci ve Spss İle Veri Analizi**, 2. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.

UNUR, Kamil

- 2000 “Turizmin Türkiye’nin Ödemeler Dengesine Etkisinin Analizi”,
Dokuz Eylül Üniversitesi S.B.E Dergisi, 2 (3): 1–18.

WORLD TRAVEL and TOURISM COUNCIL (WTTC)

- 2006 **Progress and Priorities 2006/07**, United Kingdom.

WORLD TOURISM ORGANISATION (WTO)

- 1980 **Manila Declaration on World Tourism**. Madrid: World Tourism Organisation.
- 1981 Tourism Multiplier Explained, **Horwath Tourism & Leisure Consulting**, London.
- 1995 **National and Regional Tourism Planning: Methodologies and Case Studies**, London & NY: Routledge.
- 2007 **Tourism Highlights 2007 Edition**. Madrid.
- 2008 World Tourism Barometer. **World Tourism Organization Publications**. 6 (1): 1–5.

VASCONCELOS, G.G.A., ALMEIDA, R.M.V., NOBRE, F.F:

- 1998 The Path Analysis Approach for the Multivariate Analysis of Infant Mortality Data, **Elsevier Science Inc.**, 8: 262-271.

YAVİLLİOĞLU, Cengiz

2002 “Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri (Eleştirel Bir Yaklaşım)”, C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3 (2): 49–69.

Human Development Report 2005

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.tursab.org.tr>.

<http://www.tuik.gov.tr>.

<http://ekutup.dpt.gov.tr>.

<http://www.turizm.gov.tr>.

<http://www.oecd.org/dataoecd/10/32/1902552.pdf>.

<http://www.internetworldstats.com/eu/tr.htm>.